

ЛИСТ АДАМОВІ МІХНІКУ

Пане Адаме!

Як добре, що ми запізналися в Києві саме на початку того пам'ятного вересня на з'їзді Народнього Руху України. Ви побачили серцевину України – не всю, а прецінь, істотну її частку. Усі ці емблеми, символи і настрої вічно живуть у народі, але в ці дні вибухнули і вихлюпнули на поверхню.

Ви побачили також вулицю – вона жила своїм шумом і суєтою. Великі наряди міліції, великі броньовані машини, замкнені холодні обличчя – все це море, яке обмивало острів – Політехнічний інститут.

Але всі ми розуміли, що все це море мало істотне, порівняно з пульсуючим островом. Воно було приблизно таким і десять, і сто, і триста років тому. Історію творив острів, який був власне тільки вершиною айсберга...

Я б хотів розповісти Вам дещо про цей острів і про наш континент у світлі наших київських розмов у колі Ваших і моїх колег. На жаль, ми так мало і випадково зустрічаємось, що звична для нас українська точка погляду була сприйнята Вами як щось нове. Просто тому, що українська точка погляду на справи українські відсутня в польській пресі.

В цьому нема нічого дивного, бо національну точку зору репрезентує національна держава. Ви й без мене знаєте, яку національну позицію займає уряд УРСР, що навіть не відповідав на пропозицію українських художників (Архипенка зі США, Геца з ПНР) прийняти їхні твори. Вони дарують, а уряд УРСР боїться брати!

Ви знаєте з преси, що уряд УРСР має свої антинаціональні позиції. В пресі на закордон він ганьбить українські імена, які означають честь нації, а всередині країни він знищує особи та імена, які б могли піднятися до репрезентантів українського імени в світі. Просто з Москви робити щось таке було б незручно. Тільки в екстремальному випадку в 1933 році Москва прислала свого вождя Постишева, якого Сталін жартівливо називав Главголод, і 112 тисяч багнетів для забезпечення голоду в Україні.

Загальновідомо, що за один рік умерла з голоду одна четверта частина великої європейської нації, передусім молодь. І світ мовчав. І українська точка зору на події в Україні була відсутня. Терор ішов по Україні аж до початку війни, а від 1939 року перекинувся і на Західню Україну. Сама спроба висловити українську точку зору тоді була смертельно небезпечна.

Війна перетворила Україну в головний пляцдарм пожежі. Український режисер Довженко, який в ролі вищого офіцера був учасником війни, підіймав тривогу з приводу знищення нації Гітлером і Сталіном. Ми не маємо доброї статистики, але, за даними преси, кількісно перше місце серед жертв Другої світової війни займають українці. В 1947 році Україна ще раз умирала з голоду: український хліб пішов на утримання магіонеткових урядів „народної демократії”.

А тепер заплющимо очі і з ясным розумом спробуємо собі уявити: який посів насильства й жорстокості посіяно на українській землі за ці страшні роки? Який посів ненависти й зла!

Українці вважають себе народом дуже добрим, працьовитим і по-християнськи щедрим. Ми розуміємо, що на конкурсі страждань є претенденти на перше місце. Але коли ми відкриємо рахунок 1918 роком, коли червоні й білі розстрілювали на вулицях Києва просто за українську мову, коли перелічимо масові вбивства 20-х і 40-х років, то перше місце – напевно чи не за нами.

Мірою страждання, мірою віддачі і щедрості, витривалості і здатності виживати і знову оживати, мірою забувати кривди і прощати Україна є унікалом. Не те що недооцінена, а зневажена, забута, затаврована країна болю, яка перша дала світові Чорнобиль. Чорнобиль – це велика притча і застереження світові. Цю притчу треба осмислити всім, передусім нашим сусідам, бо радіоактивні зони залежать від напрямку вітру.

Після повернення з Варшави я бачив по ТВ пленум ЦК КПУ. Якби Вам, п. Адаме, вдалось побачити цей ритуал перевиборів першого секретаря партії – це Вам замінило б цілі томи про заповідник застою. Ви не повірите, що ці політичні діячі навіть не розуміли, що вони виступають перед мільйонами. І перед історією. Вони навіть не вживали слова народ. Вони розмовляли тільки російською мовою. А старий президент Академії Наук Патон, якому за життя споруджено пам'ятника в центрі міста, розповів про таланти Щербицького і довів, що вибори без альтернативи – це і є справжня альтернативність.

В розмові з Вами ми порушили „делікатне питання» про український націоналізм і ролі УПА супроти поляків. Мушу сказати, що в Україні окремо питання про взаємини з Польщею не стоїть, оскільки ми постійно маємо справу передусім з Росією, точніше, з офіційною імперською Росією.

– Тією Росією, яка всім пропонує „вічну дружбу” – „навіки разом» у стилі „ми ваші, і ви наші”.

– Яка називає Україну Малоросією або „юг Росии” (копіюючи „Всходня Малопольска”), а коли й не називає, то „в умі держить”.

– Яка називає борців за незалежність України „изменниками»(починаючи від гетьмана Мазепи) і визнає в нашій історії лише діячів промосковської орієнтації.

– Яка за допомогою поліції і поліційної преси творить страхопудів з етикетками „українські націоналісти – люті вороги українського народу”, „мазепинці”, „сепаратисти”, „петлюрівці”, „бандерівці”. Наближення до тих страховиськ і спроба їх розкриття смертельно небезпечна.

Звичайно, імперська Росія робить це з метою забезпечення безперервного морального і духовного терору, руйнування в народі національної гідності і свідомості з метою перетворення українського народу на

будівельний матеріал для своїх проєктів. Бо коли приймати Україну серйозно, коли відкинути карикатурні стереотипи – значить, відкинути свої імперські пляни на цю країну. Тоді змінюється вся стратегія. Тоді треба і на міжнародній арені поважати, а не замовчувати сусідній народ. Тоді треба перестати творити на міжнародній арені міт про свідомих українців як бандитів, зрадників, антисемітів, поліцаїв і т.д. Тоді замість творити карикатури треба пізнавати образ рівного правового партнера.

Тоді треба прийняти християнський принцип: Бог творив дерево, а не ліс. Кожна нація існує під небом для того, щоб витворити інститут незалежної держави, яка має забезпечити індивідуальності вишталтувати себе, відтворити в собі образ і подобу Божу. Асимілятори роблять безбожну справу, бо розглядають людину не як самодостатню ціль, а як засіб. Вони калічать особу, бо асиміляція йде через втрату найкращих корінних якостей своєї нації і засвоєння поверхових, гірших якостей нації чужої. Людина в стані національної мутації ненадійна і навіть небезпечна, бо в ній актуалізується принцип насильства. І навпаки, людина найближча до християнського ідеалу любові і добра тоді, коли вона вірна традиції і заповітам батьків, і не має потреби підкреслювати це. Людина і нація найкраща тоді, коли вона робить добро ближньому. Поневолені нації завжди малопривабливі: вони не мають розкоші повного самовиявлення. Ні патрициїв, ні королів і почту, ні меценатів... їхні поети беруть Гвинтівки або так, як Петефі, або так, як Шевченко, присуджений до солдатської служби. їхні інтелігенти невправно відбивають атаки ворожих солдатів: про них пишуть і поширюють наклепи, а вони мовчать...

Як я розумію виникнення опору в Україні, зокрема ОУН, УПА?

Дух часу – це для мене велика загадка. Ентузіазм 30-х без усякого ґрунту – теж загадка. Звідки він – вітер часу?

Над світом носилась ідея сили і страху. Росія, Італія, Німеччина... Припустимо, Росія в тифозній і революційній епідемії винищила свою еліту. Але як могли плебейські сили опанувати такі нації, як Німеччина, Італія, Іспанія, частково Франція? А як могла вмонтуватись у польську традицію, і то за наявності самостійної держави, націоналістична партія – ендеція?

Виникнення українського націоналізму легше зрозуміти. Нація зазнала в революцію страшної поразки. Територія поділена. Страшний посів насильства протягом 1918-1921 років залишили війська червоні і білі російські, німецькі, польські – і всі називали себе „визволителями”. По Україні пішла з косою смерть. В 1929-му знищено хлібороба. В 1930-му інтелігенцію. В 1933-му задушено голодом народ. Далі систематичне допитування інтелігенції і народу в 1934-1937-му.

Філософія відчаю породила фашизм в Європі. В Україні вона мала особливий ґрунт – і це був не історіософський відчай.

Розуміється, під боком діяла школа російського більшовизму, італійського і німецького фашизму. Але то було далеко – за кордоном. Я певен, що найефективніше індукувала школа націоналізму польського.

Український націоналізм спалахнув, як пожежа. Нація кругом в оточенні ворогів. Романтика офірної боротьби проти всіх! Романтика героїчної смерті стала релігією покоління. Справжня релігія любові і страждання відходить на другий плян. Так само як і в учителів.

Фанатичні дії, партизанська метода, терористичні акти – все це явища відштовхуючі. Але в контексті хворого часу вони приваблюють хоробру частину молоді. Жажливий червоний терор з 18-го року, фашистський терор, польські пацифікації – це легітимна сила держави! Чи можна дивуватись, що держави давали прецедентне право одчайдушним фанатикам?

Не забуваймо, що Росія працювала на вироблення своєї еліти цілі століття, Польща – цілі століття, Німеччина – цілі століття. Еліта створює етичний клімат.

Україна мала тільки ту інтелігенцію, якої чудом не встигли „знешкодити”. Закінчена гімназія – то вже вважалось доброю освітою. Знаю з дитинства, що в селах Волині були польські школи – один-два вчителі на школу. Учні мали сидіти два роки в третій класі і три роки в четвертій, щоб було забезпечено семирічне навчання... Це був дуже слабкий ґрунт для засвоєння науки етики, та ще й у світі насильства...

Відносини з поляками на волинському селі були, наскільки я пам'ятаю, терпимі. Зараз я відчуваю якусь особливу реакцію поляків, коли кажу, що я родом з Волині. Що ж сталося?

Після 1939 року виникла приказка про етальон довоєнного життя „як за Польщі”: все можна купити і не треба красти. Польща була чужою державою, але з поразки її Волинь не раділа. Не може бути радістю для одного народу катастрофа іншого народу, хоча такими ілюзіями сповнена історія... Все таки ми молимося тому самому розп'ятому Христу.

Антагонізм був організований фашистською владою. Коли в 1942 році українська поліція покинула німецькі казарми і перейшла до УПА, окупанти спішно виявили довір'я полякам (а на території Польщі – українцям). Війна УПА з німцями була нерівною і запеклою. Цілі райони Волині оголошено незалежними. Систематично перерізувалась лінія телеграфного сполучення. Конфісковано заготовлене німцями зерно. Підпалені українські села горіли разом з людьми...

Взагалі партизанська війна була сумнівною з боку морального. Наприклад, у моєму селі Сільце Горохівського району було влаштовано засідку на німців. Бій тривав до ночі. Вранці прийшли бронетранспортери, потягли назад розбиту машину і поранених. Було ясно, що за кілька днів прийде каральна експедиція, і проти неї оборони не буде. Каральна експедиція спалила село. Сусідні села палили в супроводі літаків і танків – разом з людьми, які не встигли втекти в ліс... В місті Горохові повішено на стовпах 50 чоловік, що потрапили випадково до рук. У пам'яті народу залишилось страшне ім'я Ампель, який очолював каральний загін з поляків.

Але мені пригадується історія мазурського села Загаї. В одну літню ніч те село, десь із дванадцять дворів, було спалене разом з людьми – так само – як українські села палали вдень (в моєї тітки якийсь час переживалось кілька втікачів з цього села). Акція викликала в народі обурення. Старші люди на селі допитувались, хто зі знайомих хлопців брав участь у цій акції – ніхто не відважився зізнатись. У листівках УПА було пояснення, що ця акція у відповідь на страхітливе спалення зігнаних до стодоли людей у селі Красносад та інших селах карателями Ампеля...

Народ не хотів слухати пояснень, бо Загаї не винні. Помста в християнському мисленні волиняків не може мати жадного виправдання.

Отже, це велика помилка, коли зараз хтось думає про злочин волинян: населення Волині морально засуджувало ті акції навіть різкіше, ніж засідки на німців, за якими йшло спалення наших сіл. Це я пам'ятаю добре.

Але епідемія ненависти, помсти, насильства наповнювала ніч окупації і ще страшніше розгорнулася після приходу совєтів. Знищення „за зраду” також українських сімей було нещадне.

Але найжорстокішими були червоні інсценізації. Така „наочна агітація»проти УПА широко практикувалася. Переодягнені загони МГБ робили ефектні каральні експедиції, влаштовували провокації. Часом навіть хвалились (наприклад, Кузнецов у Рівному спровокував розстріл півсотні заручників з української інтелігенції), і про це написано в книжці з серії „Жизнь замечательных людей”.

Чи можна дивуватись, коли ці методи допускались Сталіном щодо своїх соратників?

Але вернемося до християнських принципів і української історії. Наша історія – вічна боротьба за право жити народу, обдарованого і багатствами, і талантами, і вродою. Історія України – це історія боротьби і повстань. Якби зібрати всі звинувачення українців з боку Туреччини, Криму, Москви, Варшави – було б таке враження, що Україна – нація агресивна. Тим часом Україна тільки захищала свої гнізда від нападу чужих, свою віру і мову.

„Вся влада від Бога” – нагадували нам християни і напівхристияни. Ми приймали цю тезу апостола Павла, як заклик працювати і будувати, а не руйнувати. Але ми передусім пам'ятали притчу Христову про талан. Про наш обов'язок примножити талант, даний людині від Бога. Реалізувати дану нам свобідну волю, як великий дар Божий і обов'язок творити життя, і благословити життя, і забезпечити мир у душі і в домі. Ми задумуємось над правом мати дітей. Недаром наш великий поет писав:

*Бодай ті діти не росли,
Тебе святого не гнівили,
Що у неволі народились
І встид на тебе понесли.*

Воля для Шевченка і для України – це майже синонім волі Бога. „Україна – країна смутку і краси. Край, де найбільше люблять волю і найменше мають її”, – писав Степан Васильченко.

Але коли ми боролись за ту волю, нас називали зрадниками, розбишаками, бандитами, гайдамаками. Так, наче ми лізли в їхню хату, а не вони в нашу.

Може, ми не досить культурно воювали за волю? Але ми, як і завжди в історії, набирались культури від своїх окупантів. То не наша вина, що нас не пускали до університетів, і ми змушені були вивчати не те, що і як вони говорять, а похмуро дивитись, що і як вони роблять.

„Бери, що хочеш, – сказав Господь Бог, – але пам'ятай, що за все будеш платити” (еспанська приказка).

Наші окупанти брали все, що хотіли. Але не збирались розплачуватись і забували, що сіють насіння зла.

В результаті своїх коротких перемог ми брали небагато. Але за те платили – не дай Боже, як дорого ми платили і платимо за волю. Навіть за мрію про волю. Майже завжди ми розплачувались верхівкою, що дивом виросла всупереч обставинам, які косили. В результаті нам бракувало літописців, істориків і філософів, які вияснили б нам наше становище і зробили б уроки для дітей. Навіть самі спогади – це кримінал, за який у нас дають до п'ятнадцяти років.

Про свою історію наші діти дізнаються з лайливих памфлетів, фейлетонів, написаних ворогами та їх лакеями. Навіть канонізований Шевченко дається школярам у супроводі „наукових коментарів”, які доводять, що поет помилявся в оцінці російських царів, роля яких була історично прогресивною (особливо Петра I). Про своїх героїв ми дізнаємося як про великих злочинців. І досі про замордованого в таборах поета Василя Стуса читач дізнається зі статей, написаних на основі вироку.

В міру ознайомлення з польськими публікаціями про нас ми відкривали, що там загалом подібна картина: українці, які асимілювались, добрі, бо просто не існують. Українці, які захищали свій дім, свою землю – бандити-різуни...

Тут мені згадався епіграф до знаменитої книги Чеслава Мілоша „Поневолений розум”:

„Коли двоє сваряться, а один має 55% рації, то дуже добре і нема чого смикатись. А хто має 60% рації? То чудово, то велике щастя – і дякуйте Богові. А що сказати про 75% рації? Мудрі люди кажуть, що то дуже підозріло. Ну а щодо 100%? Той, хто каже, що має 100%, то паскудний насильник, страшений розбійник і найбільший негідник” (Старий Жид з Прикарпаття).

Схоже на те, що партійна мудрість дала польській пресі в нагороду за слухняність мандат на 100%-ну правду. Більшовики позичили польським комуністам свого капіталу – клясову істину і монополію на самохвальство. Відомо, що більшовики у своїй власній історії були не тільки найреволюційнішою, а й найгуман-

нішою, найсправедливішою і навіть найморальнішою силою в світі – і горе тому, хто в цьому засумнівався.

Національна слабкість самохвальства загрозлива, особливо коли вона падає на ґрунт успадкованої хвороби, такої як культ Сенкевича, з яким входить у свідомість читача стереотип жахливого українця.

Виготовлення Мурти-Бінга для поляків полягало в накладанні слабостей національного егоїзму на антихристиянську ненависницьку основу, зміцнену теорією класової боротьби. Все виховання йшло методом роз'ятрювання підсолених ран. Цілі покоління пили цей дурман, і то зовсім не проста справа повернути їх серця до християнської істини – „пізнайте істину, і істина врятує вас”. Люди люблять ту інформацію, яку почули вперше. Всі ми в полоні цієї інформації, підкинutoї нам рукою, на якій стоїть тавро: *Divide et impera*¹.

За півстоліття УРСР жадного слова не сказав на захист українців і польські діти не чули такого слова. Взагалі ми всі були під владою стереотипів.

Коли в перському таборі №36 я зустрівся з ветераном УПА Дмитром Бесарабом, то був вражений його розповідями. Вісім років носив цей спокійний добросердний чоловік кулемета в лемківських горах – і жадного разу не мав зіткнення з польським населенням. Він пригадував, як польські селяни разом з ксьондзом допомагали їм провіантом. Він пригадував, як поляки ще цілий рік після виселення українського населення підтримували їх і ганьбили вояків з Армії Людової за те, що вони мають державу і все одно є розбійниками. „За що ви воювали?» – питали Бесараба. – „Таке питання і не виникало: ми захищали свій дім і землю від зайд – чи то московських, чи польських”. – „А вищі стратегічні цілі?” – „Для цього було вище командування, наше зустрічалося з вищими офіцерами АК. Вони знали більше – ми знали дисципліну і обов'язок”.

Цілком зрозуміло, що найпростішим виходом для влади були підставні загони УПА і організація жорстокого терору проти населення. Досвід такої наочної агітації вироблявся в Україні.

На превеликий жаль, прості польські селяни книжок не пишуть і сказати правди не можуть. Та й хто їм дасть висловитись, коли вони вважали загиблого генерала Сверчевського просто агентом Москви...

Але нині ми без живих свідків не знатимемо правди – знатимемо тільки „організовану правду”.

Повернемося, пане Адаме, знову до дітей. Світ навколо нас не просто занечищений радіоактивністю, нітратами і димом. Ми залишаємо нашим дітям важкий спадок. Вони тікають з дому – вони тікають від самих себе: *Vestigio terrent*².

Світ отруєний ненавистю. Світ занечищений стереотипами ненависти. Роками витворювалась міщанська атмосфера підозри. Влада підживлювала плебейські інстинкти й опиралась не на шляхетних, а на ласих. Напівправда змарнувала душі людей. Тотальна брехня розтлила душу. Наші діти тонуть у джунглях стереотипів і фальшивих понять.

А тим часом українцям з поляками нема причин ворогувати. Чи можемо ми нині сказати християнське „*Mea culpa*”?³ Я боюсь, що в отруєному світі цього правильно не зрозуміють, а скажуть у дусі сталінського законодавства: вони самі ж визнали свою вину.

Нам потрібна попередня глибока сповідь перед Богом, згадування власної вини, відшукування власних провин та християнська оцінка їх. Усім нам потрібне розуміння того, що карта неправди не веде до виграшу. Чи патріотизм з ненавистю, чи національний індивідуалізм з байдужістю – це хвороба. Наші діти обмануті. Їхнім серцям несила нести антихристиянський посів і урівноважувати його зовнішньою побожністю або зверненою посмішкою.

Мусимо дати нашим дітям принаймні точну глибоку аналізу хвороби, яку їм прищепили. Мусимо культивувати правду і совість. Мусимо їх повернути до моральних аксіом: любити, давати, рятувати – замість шукати вини в комусь. Мусимо нагадати їм, що нема націй добрих і злих, бо в кожній нації є люди добрі і злі. І вся штука життя в тому, щоб виробити в собі любов до ближнього, а ближній теж відповість любов'ю. Бо то велике фарисейство: почувати себе так, наче перед тобою інші винні...

Визнання вини важливе тоді, коли воно щире і глибоке. Не від „*Mea culpa*” початок шляху, а від слів: „*І прости нам борги наші, як і ми прощаємо боржникам нашим*”...

Прости нам не більше, а тільки тією мірою, як ми прощаємо... Не біймося простити більше, ніж нам прощають.

Є українська приказка: „Ліпше терпіти кривду, ніж робити кривду”.

Якби ми рахували всі кривди, в результаті яких народ, щедро обдарований Богом – і землею, і природою, став упослідженою нацією, яка у себе дома просить право на життя і на вшанування могил, ми – спопеліли б від люті. Але ми живемо і зберігаємо спокій. Звичайно, навколо багато алкоголіків, наркоманів, зінтернаціоналізованих грубих функціонерів та жорстоких продуктів епохи. Багато хворих фізично, душевно, морально.

Десь люди шумлять про кордони, про Малопольщу... З одного боку – це дуже ефективна антипольська агітація в Україні. З другого боку – суєтність людей, які не знають, чого їм бракує насправді, і чого бракує їхній батьківщині.

Світ нині в гіршому стані, ніж ми собі уявляємо. Всі наші розумові й моральні сили повинні йти на те, щоб врятувати свою землю і своїх дітей. Нам потрібна не гра в перебудову. Усім нам потрібна докорінна

¹ Поділяй і владарюй (лат.).

² Сліди жахають (лат.).

³ Моя провина (лат.).

моральна перебудова на ґрунті християнської етики, прийнятої абсолютно серйозно.

В народі живе здатність самооновлення. Я гадаю, наші зусилля треба спрямувати на вивчення позитивних, повчальних сторін життя наших народів. На вивчення помилок у минулому і розширення сфери спільності в сучасному і майбутньому.

З доброю пам'яттю і пошаною до Вас і до всіх із „Солідарності”.
Євген Сверстюк

20.X.89

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ ПРЕЗИДЕНТОВІ АМЕРИКИ

Шановний Пане Президенте!

До Вас звертається українець з Києва, один з тих, що надіялись на першу візиту Президента Америки в Україну як на передачу естафети свободи від тих, хто здобув її, тим, хто її здобуває. Тим часом вже попереду йшла чутка, що Президент повезе до Києва лекцію ...

В лекції було процитовано Шевченка:

*Коли ми діждемося Вашингтона
З новим і праведним Законом.*

Ці слова ми повторюємо вже 130 років. Але тепер особисто від Вас, Пане Президенте, Україна чекала potwierдження неминучості того нового праведного Закону.

Велике диво мирної катастрофи останніх літ накреслене в книзі Провидіння. Але серед усіх зусиль свободної волі супроти глухого муру детермінізму першість належить Америці. Тільки вона під кінець прагматичного ХХ віку зуміла одного разу акцентувати пріоритет моральних вартостей. Більше того – вона демонстративно висунула їх проти комуністичного принципу сили.

І світ повірив у цілющу силу тих Принципів, якими присягали наші предки на Біблії в твердій вірі, що ми будемо живі, доки нестимемо в серці ті Принципи і живитимемо їх кожен день.

Я думаю, що день 1 серпня 1991 року був великим як історична зустріч Президента Америки з країною великого болю і страждання. Але цей день був малий, бо Принципи розмінялись на слова і політичні монети одноденної вартості.

За 12 років таборів і сибірського заслання я виніс переконання, що Принципи розмінювати не можна ні за яку ціну, бо тратиш головне – свою мову і своє лице. Я дуже ціную ролю М.Горбачова, що став знярядям у руках Провидіння, але не можу прийняти його мови, бо то мова його страшної партії та її газети „Правда”.

В уяві я часто повертаюсь до фатального 1933-го: Пробую уявити: Президент Америки відкидає дипломатичні документи, підготовлені для офіційного визнання уряду ССРСР, оголошує в пресі всі матеріали про організований голодомор в Україні і ставить питання про міжнародний суд над Сталіним:

- за осквернення священного дару життя;
- за організоване руйнування святинь;
- за переступ права людини на життя.

Сталін все заперече в газеті „Правда”, а новенький фіорер сміється, але втрачає певність себе. Газети критикують пізнього американського лицаря, але фіксують появу Великої Постаті – проти двох фіорерів!

Ваш виступ у Бабиному Яру в Києві міг мати історіософський сенс, якби там було складено вибачення за той уряд Америки, який дипломатично визнав уряд ССРСР саме в рік його найтяжчого злочину – організованого комуністами голокосту в Україні 1933 р. Це була фактична легалізація злочинства і Пилатове „умивання рук”. То був рік катастрофічної втрати Принципів.

Великий поет Осип Манделштам відгукнувся з концтабору на прихід Гітлера: „Ось побачите – він буде вчитися в наших”. Певно, цей печальний син ізраїльського народу відчув у 1933 р. легалізацію Геноциду і вже одвертай голокост фіорера...

Нині комунізм відмовляється від своїх досягнень на економічному, екологічному і моральному фронті... Але чи відмовляється він від імперії та її принципів? Чи звертається він до імперативів Чести і Обов'язку? Чи взагалі можливе при збереженні імперії повернення до свободи, до власності, до прав людини?

Наша планета начинена атомною зброєю. Але ще гірше – вона засіяна продуктами насильства, дезинформації, ненависти. Напівправда і фальшиві стереотипи засліплюють нам очі. Все це сто літ виготовлялося як головна зброя для світової революції. Ця зброя і нині діє в напрямку морального ослаблення і розкладу. І ми є носіями бациль...

Наш порятунок тільки на дорозі повернення до Закону і Заповідей, до духовних вартостей, що віками живили наші принципи Свободи і Чести, підносили наш Дух. Або ми віримо в Закон всім серцем і всією душею, або – сіємо на камені і будуємо на піску. . .

Розтерзана Україна тяжко вистраждала цю істину і засигналізувала світові Чорнобильським попередженням. Україні і сьогодні не дають стати суб'єктом історії, щоб вона могла відповідати за себе. Її використовують як матеріал для латання дір прогнилої імперії. На неї чіпляють злі ярлики за те, що вона встає на ноги, і докоряють „національним егоїзмом”.

А тим часом комунізм закінчує останній акт бездарної драми майже безкровною комедією переодягань. Захід на radoшах кидається йому в обійми і пропонує престижні костюми.

Гласність торгує щораз більшими дозами засекреченої правди.

Отупілі (де від ситости, де від голоду) маси живуть мудрістю мухи-одноденки.
Що ж нам робити, щоб зупинити в імперії явне, а на Заході приховане сповзання в прірву?
Ми знаємо, що християнська ясність Духу і суворий стоїцизм давали предкам належну мудрість.
Ми вже знаємо, що може дати наука.
Чогось вищого за мудрість Високого Духу в нас нема і ніколи не буде.
Але Духом треба підноситись до ідеалів і жити їх кров'ю серця кожен день.
День 1 серпня був майже втрачений.
Але сьогоднішній і завтрашній день дає нам новий шанс. І хай допоможе нам Бог.

З пошаною
Євген Сверстюк

Філадельфія
10 серпня 1991 р.

P.S. Поки цей лист перекладали, раптом реалії вчорашнього дня втратили вагу. В імперії відбувся військово-поліційний переворот. Важко було уявити бездарніший хід морально-політичних банкрутів. Традиційно деструктивні сили взяли на себе державну конструктивну місію. їм здалося, що їхня обструкція до вчорашнього ліберального режиму збагатила їх мудрістю позитивної роботи. І вони хочуть ще раз спробувати тотальною демагогією затримати еволюційні процеси. Вони роблять те, що вміють. Настала пора одважних лідерів типу Сльцина, здатних підняти гасло „Свобода або Смерть”.

Стражденні наші народи мусять зібрати всі свої сили для стоїчного опору. Тільки віра у вищу справедливість і неминущі вартості, на яких тримається світ, може нам дати ту силу.

19 серпня 1991 року

IV БАЗИЛЕОС

Перед тінню мученика світ смирніє. Тінь даленіє, знайомі риси розплітаються, і на їхньому місці згуюються образи вселенського страждання, що нас єднає на гіркій землі.

Але коли мученик – поет, то відчуження і перехід його у світ символів відбуваються не так просто. Кожен твір його пульсує, як свіжа рана, його пристрасть, його порив, його цнота живуть у слові й відлунюють у серці читача, котрий шукає не так святости, як живого сліду гідного людського діяння в нелюдських умовах, за яких „гріх” порядности чи то словом, чи ділом вважали за злочин.

Поет-мученик не надається для муміфікації. Та вправні майстри муміфікації не розгублюються. Ще два-три роки тому ім'я Стуса звучало як політичний виклик. Ще досі в радянській пресі не надруковані мої вступи на захист імені Стуса проти кримінальних „літературознавців”, які не можуть забути своєї жертви і відступитись від неї. Тим часом Василь Стус уже „посмертно прийнятий» до Спілки письменників і легіон шанувальників популяризує його портрет. Не виключено, що зараз хтось пише про нього поему, не відаючи, що душа Стусова разом з його віршами та перекладами – з цілою рукописною книжкою „Птах душі” – все ще під арештом, у холодних камерах особливо суворого режиму. А в повітрі і в пам'яті ще звучить свідчення: „Василь завжди говорив з начальством тоном переможця й прокурора на майбутньому нюрнберзькому процесі”⁴. І той Василь Стус – в опозиції. І та опозиція надовго, бо це – моральне органічне неприйняття насильства, фарисейства й облуди.

Зараз не пора для споминів. Але Василь Стус до мене часто приходив, як приходив колись у неприкаяному Києві до редакції „Українського ботанічного журналу” зігріти душу й прочитати свої нові переклади елегій Рільке. Він сів, як голуб, і прихід його ніколи не був невчасний.

Базилеос. Це ім'я дав я Василеві Стусу ще в першу пору нашого знайомства і називав його тільки так. Мабуть, був у цьому елемент поштивої інтимности. Розповідав мені Данило Шумук, що в мордовському таборі Василь говорив йому приблизно таке: мені хотілося з Євгеном зблизитись, а він наче відходив убік і віддалявся...

Сам я не можу чогось такого пригадати. Мені здається, ми були дуже зближеними, але ніколи не говорили сантиментів. У всякому разі, Василеві болі, тривоги, невдачі я приймав дуже особисто, бо мав його наче за брата.

Випадкова незугарна світлина, що збереглася від тих зустрічей, все ж таки передає щось від наших частих діалогів, переважно на теми естетично-філософські й літературні.

Що таке спогади про поета? Спогади про свята зустрічей, коли поет зачаровував і відходив у свою таємницю. У Василя цих свят не було. Він не мав елементарних радощів – зустрічі з читачем, з аудиторією. У світі формального визнання, формальних вартостей він не знав навіть формальної уваги.

Навколо ходили письменники, художники, які хоч трохи знали ласку від „суспільства” або хоч скупі й роздвоєну українську славу. А Василь Стус був пасинком у камінної мачухи, яка зовсім не брала його до уваги.

Може, тому наше невелике коло давало йому радість уважного слухача, який розуміє, поважає, критикує, сперечається, зрештою, просто завжди радісно зустрічає. В розмовах він часом переходив межі вибач-

⁴ Хейфец М. Украинские силуэты. – [Б.м.], Сучасність. – 1983.

ливости й прощення, як пізній Чехов. Перші його критичні статті більш, ніж поблажливі. Часом я заперечував, що, мовляв, так можна загубити моральні оцінки. Та Василеві не треба було нагадувати про моральні оцінки. Здається, моральне чуття мав надто гостре, і він не давав йому голосу, не давав собі волі судити ...

А світ навколо судив, осуджував, запідозрював, звинувачував, ховаючи за цими демонстративними цнотами свою немічність.

Здавалося, цей упосліджений долею, безкорисливий і готовий усіх підтримувати великий хлопець зовсім не потребує нічого від людей. Але як він потребував правди, уваги й сміливости бути елементарно порядними людьми! Його моральний максималізм був з ним завжди, як пульс. Як його гостра здатність судження шматувала нікчемність і боягузтво: „Отак живу, як мавпа серед мавп!”

Гордий з натури. Десь потаємно в глибині душі він, я гадаю, зневажав літературну братію, яка не сміє стати на рівні національного обов'язку, не наважується переступити через перегородки, якими хитрі пройди-світи розгородили тих, що мають бути разом. Адже боротьба за правду – наше спільне поле.

Брак уваги, поваги чи хоча б інтересу, ширення зони байдужости й страху, метастази патріотичного фарисейства і льояльної глухоти та сліпоти, рабська покора під маскою благопристойности, полохлива агресивність супроти „нерозважливих донкіхотів” – це був „поступ” квітучого болота застою. Страшно було, що в таких батьків є діти, і діти ці – наше майбутнє. Страшно було розгорнути підручника для школярів – там нагота холуйства й прислужництва втратила всякий сором перед очима дітей. Була в цьому національна зрада, бо в умовах тотальної русифікації національне лице мусіло мати моральні чесноти, як, по суті, єдину форму самозахисту. Російськомовне було не так переслідуване, не так залякане і трішки благопристойніше. Тому діти того часу запитували: „Вы серьезно или по-украински?” І в цьому була їхня оцінка тодішньої легальної форми українства.

Колись ми удвох з Василем увечері йшли Ботанічним садом – і зустріли двох відомих українських письменників. Про це даю віршований етюд:

*Вони йшли удвох
то оглядались
То посміхались
стишували крок
Мій приятель сказав:
„він привітався,
Він привітався,
а ти не відповів”.
І так ми розминались
може часто
Скляна стіна
над нами панувала
Скляна стіна
між нами височіла
А ми брели
у затінку її.*

Такі люди, як Василь Стус, за цих умов не могли не стати „націоналістами”. Національна гідність його не зменшилась, а загострилась. Виступів його боялись, бо за ним услід шов Держиморда. „Благопристойні»прикидались, що то болить „ненормального” Стуса, а їх не болить, бо в них ширший погляд на речі.

Насправді все було навпаки: вони не сміли мати погляду на речі – вони його заховали від стороннього ока, від своїх дітей і, зрештою, самі від себе. А коли навколо ховають лице і навіть завбачливо ховаються за колективну маску – вступають до партії – хтось же мусить берегти лице і навіть демонстративно стояти супроти вітру – вітру часу! Сказитись можна – як то будь собою.

Звідси драма Василя Стуса. З його моральним максималізмом він міг бути тільки собою. Але як бути собою на таких слизьких дорогах ...

За своєю натурою і за своєю освітою Василь Стус був далеко не тією вузькою людиною, що ятрить у собі національні болі й потихеньку шукає винуватців серед сусідів, його інтереси, тематика розмов, лектура, творчість перекладна й оригінальна – все це дає найкраще свідчення про горизонти викинутого за борт „ще одного»з нікому не потрібних поетів. Мало сказати, що він почувався вільно у світовій культурі – світ культури був єдиним світом, у якому він жив повним життям. Він стежив за появою нових книг і нових перекладів, він чи не найбільше в моєму колі був знайомий з історією філософії, з різновидами екзистенціалізму, з естетикою і релігією. Чи не тому було так боляче саме за нього, що він, великий і народжений для великих діянь, так мучився в прокрустовому ложі й ніяк не міг зійтися з тими, що навчилися у цьому ложі спати і співати.

В літературу він прийшов тоді, коли вже перестали друкувати таких. У самвидаві він не утвердився і не знайшов своєї теми. „Феномен доби” – це була прониклива й оригінальна розвідка про Тичину, але обсяг понад сто сторінок – надто великий ... В поезії він програвав на тлі гострої публіцистичности 60-х років. Та й переклади з Рільке були перекладами для майбутнього. А от заяви протесту він писав гостро, часто і густо...

Пригадую тиху радість Василя, коли з-за кордону потаємно передали його книжку „Зимові дере-

ва»бельгійського видання. Це було чи не перше визнання поета Василя Стуса. Передмова – обтічна, „щоб не зашкодити”. Він показував книжку багатом. Але ж вона була криміналом – „зберіганням і розповсюдженням” – „з метою підриву й ослаблення”.

Жив він тоді в невеличкому будинку із садом у Святошині. Це була хата дружини Валі. Чимось вона нагадувала стареньку хату дитинства на околицях Донецька, де тепер живе його старенька мати з дочкою, внуками й правнуками. Вікна малі й занавішені. На столі в сінях багато яблук, слив, кукурудзяні качани й всіляка городина. В хаті звичайна бідність, компенсована багатством книжок, розкиданих на всіх столиках.

З гостями Василь поводився так чемно, наче був несмілим гостем, і в душі тихенько радів з виглядом статечного господаря.

Здається, збирались ми у вузькому колі (два Івани⁵ і я) з намірами інтенсифікації культурницької роботи. Розуміється, в цілях державної безпеки згодом слідчі допитували: з якою метою, хто кому що говорив. Василів протокол завжди був чистенький, як ваза: він ніколи не опускався до розповіді слідчому про що ми розмовляли між собою під час наших зустрічей. І тут Василь залишався на рівні того самого цнотливого господаря, який не допускає до своєї господи всілякої наволочі.

Часом ми грали з Василем у його саду в бадмінтон. Він грав енергійно й наступально, з газардом гравця, ладного загнати супротивника. Та коли супротивник не приймає темпу – він готовий перейти на темп спокійнорозважливий. Складалося враження, що взагалі в нього була постійна готовість грати на повну силу, але життя не дало простору для справжньої гри – життя опосіла пересічність, яка стежила, щоб Василь Стус був поза грою.

Пригадується, одна з найпогідніших сторінок його життя. Василь полюбляв заходити до мене на затишну вулицю Репіна з новими перекладами. Літературний редактор ботанічного журналу Зінаїда Костянтинівна Піскорська, дочка талановитого художника, була людиною страшенно невлаштованою, трохи екзальтованою і чутливою до поезії. Василя вона любила, як сина, і задля нього й сама втяглася у „проблеми Рільке”, приносила йому всілякі книжки зі своєї старовинної бібліотеки й ставила його в перший ряд найкращих поетів. „Здається, до нас іде Базилеос”, – казала вона, й одразу відкладала свою роботу. Базилеос читав, цитував оригінал, порівнював з іншими перекладами. Обмірковували неясні місця. Вона теж трохи перекладала з німецької мови.

Якось раз Василь утішив нас тим, що перейшов на нове місце роботи – в історичний архів. Коли ми прогулювалися в цьому найтеплішому закутку київської землі, коло собору святої Софії, все виглядало дуже хвилининим на цьому правічному ґрунті, і мені не вірилось, що це справді його місце роботи, а не якась хитрувата гра блудливих професіоналів, що навіщоось звели його в цьому нелюдному закутку з колишнім членом проводу ОУН Куком, який теж там працював. Василь ставився до всього спокійно і навіть пропонував мені взяти додому для ознайомлення якусь спецфондівську книгу з архіву. Я радив йому покищо утриматись від позичання тих книг: поглянь, яка надворі пора, адже читання – нині найбільший кримінал... „Воно то так, – посміхався він, – але чого чекати?”

Справді, чекати було нічого: все одно Василя звільнили. Якби він поводився обережніше – звільнили б трохи пізніше. Всім було ясно, що ця каральна машина мусить постійно виконувати своє призначення.

Біографів Василя Стуса, безперечно, цікавитиме час його пробудження – коли „розкрились очі”. Скалю для такої діагностики дають роки 1956, 1965, 1968, 1972... Але Василь Стус, здається, ніколи не перебував у глибокій сплячці, переломовим часом для нього був рік 1963, тоді розминулись дороги Василя Симоненка (помер 13.XII.63) і Василя Стуса, що саме приїхав до Києва й одразу відчув у київській атмосфері високу громадянську напругу Симоненкового заповітного слова. Він потрапив у те саме літературне середовище, в якому визрів Симоненко, і читав той самий „самвидав”. Немає потреби дошукуватись тієї істини в паперах В.Стуса – досить знати його культурний рівень на час вступу до аспірантури, його чесність, яка виключала подвійну гру (адже було багато людей, що все знали, все розуміли і навіть потаємно співчували сміливим, але ніде не зважились виступити зі своїми поглядами, ба навіть виступали з протилежними, „ідейними»думками).

Вірний собі, Василь Стус став на шлях опозиції саме тоді, коли в повітрі запахло порохом, і обережність стала натягати маску льояльності.

Нагода висловитись випала всім у 1965 році у зв'язку з арештами української інтелігенції за розповсюдження „самвидаву”. Були заарештовані наші друзі – Іван Світличний, Опанас Заливаха та інші за те, що поширювали той самий „самвидав”, що й ми поширювали. Тоді багато хто з нашого кола носився з думкою – де б публічно заявити свій протест проти арештів. Надзвичайно ефективну форму знайшов Іван Дзюба – демонстративний виступ на прем'єрі фільму Параджанова „Тіні забутих предків”. Василевої участі у виступі було цілком досить, щоб з аспірантури перейти в колегарку й потрапити в список проскрибованих. Але для Стуса-поета цей життєвий стрес не був переломний.

*Дні стали сторч. І рік, мов чорний бір,
Простер у хмару голову колючу.*

Переді мною машинописна в саморобній оправі книжка з написом на титульній сторінці: Василь Стус. „Зимові дерева”. Олівцем напис рукою автора – „Євгенові”. Завдяки своєму „лояльному” виглядові вона ди-

⁵ Іван Дзюба, Іван Світличний.

вом уціліла в мене на полиці через усі три обшуки. У ній боргова записка Василевим почерком: 1. Бердяев. „Философия свободы”. 2. „Вопросы литературы» – Сартр. №11.69. 3. „Искусство и элита”. 4. Богомолов. 5. Шварц. „Экзистенциализм в европейской литературе”.

Я гадаю, це книжки, які мені приніс для читання автор разом зі своєю самвидавчою збіркою. До речі, він ніколи не запитав пізніше про враження від збірки. Хвилині часу котились понад Стусовою поезією. По руках ходили гостро публіцистичні вірші Миколи Холодного (збірка „Крик з могили”), деякі давніші вірші Ліни Костенко, а на цьому тлі занадто тихо звучали навіть такі провіщі роздуми:

*Моє ж досє велике, як майбутнє,
Напевне, пропустив котрийсь із трутнів.
Із тих, що білий світ мені окрали.
Окравши край, окрали спокій мій.*

Скидались на тиху скаргу дальші „загальники”:

*Сидять по шпарах всі мужі хоробрі,
Всі правдолюбів, чорт би вас побрав.*

А вже такий вірш, як „Звіром вити, горілку пити” був для сприймання широкого загалу надто оголений. Кожна епоха сприйнятлива або несприйнятлива до певного характеру слова. Правда, в 60-ті роки любила накидати серпанок філософічності, алегорії, іронії. Улюбленим її місцем проживання був підтекст ...

У кінці 60-х років поезію із самвидаву почала витісняти публіцистика, яка давала відповідь на гострі питання часу. Відповідь і відсіч. Той факт, що есей Василя Стуса про Тичину не потрапив за кордон, свідчить про його невелике розповсюдження. Але зміст настільки вагомий, що стражі істини й досі не випускають цього твору з ув'язнення.

Про ставлення самого В.Стуса „до гостроти» можна судити з того, як легко він її зрікався: „Скажу, що своєї вини я не визнав і в останньому слові. Отже, щире каяття стосувалося лише чернеткових загарячих рядків”, – писав він пізніше в коментарі на вирок суду.

Бо, справді, гостра думка була не якимсь досягненням, а звичною мовою; якби хтось записував розмови Василеві, то мав би кожен день багато сторінок ...

Чи мала та гостра думка художню цінність? Думка – лише зусилля і східці на шляху до істини. То тільки ловці живих і стражі застою фотографували, записували, препарували для протоколу й зупиняли живу думку на місці „злочину”, щоб ввіймати її в непоказному вигляді.

Тут слід зазначити, що суперечки й листи в'язнів заслуговують на особливо критичне читання. Скільки таких думок у безвиході за довгі роки ув'язнення кожен з нас перекинув, як каміння, щоб знайти під ним сокровенну крихітку шляхетного металю! Є багато думок минутих, настроєвих, навіяних, позичених. Зеківські листи – це матеріал радше для психолога, ніж для філософа. В умовах хронічного духовного голоду й депресії окремі судження надто суб'єктивні.

Відомо, що в'язень, потрапляючи з великої зони в малу, раптом звільняється від суєтних умовностей середовища, від тиску навколишньої стихії, і стає лицем до Неба. Для природи ідеалістичного складу це майже завжди – повернення до молитви матері. В тюрмі відчуваєш відносність учорашніх цінностей і справжність тих цінностей, які завжди з тобою. В камері, так само, як у великому морі, відчуваєш великого Бога. І навіть – великі зорі на клаптику неба, розіп'ятого на Гратах.

Василь Стус був з природи людина релігійна, і та релігійність світосприймання одразу пробила у його тюремній поезії. Це підтверджують і табірні друзі: „Я бачив у ньому не лише видатного поета й полум'яного борця за національну свободу України, але й дуже чарівну, душевно тонку, делікатну й м'яку людину. Але в ставленні до наших ворогів... він був твердий, відважний і непримиренний. Мені подобалося також, що попри великі страждання, які припали йому на долю, а може, й завдяки їм, він був до того ще й справді релігійною людиною”, – згадує табірний приятель Сергій Салдатов.

Тепер часто запитують, як розуміти негативне висловлювання Василя Стуса про візантійський пасеїзм і християнство взагалі: „не люблю християнства”.

Не можна сказати, що це думки принагідні – він до них часто вертався, але мало поглиблював на базі джерел, яких просто не було. В наступному „записі XI” він дуже пом'якшує категоричність судження: „можливо, це думки надто не підготовлені, чернеткові, але життя маю таке, що негативізм до пасеїстичного православ'я не може не розвиватися”.

Згадаймо, як говорив Шевченко про самозаспокоєне візантійство. Згадаймо висловлювання Лесі Українки про квієтизм християнства. Згадаймо Франкове „не люблю українців”, а потім „я не люблю її – з надмірної любові”. Згадаймо, зрештою, антихристиянську „генеалогію моралі” Ніцше, у якого є і судження проти-лежного змісту.

Весь контекст „Таборових записів” – це болісні роздуми над причинами нашої національної трагедії, над нашою історією і культурою – у минулому й сучасному. Це спроби кинути промінь світла на рану. Чи мав рацію Василь Стус у цих роздумах – смішно таке питати. Чи правильно висновки робив? Він не робив остаточних висновків. Але навіть з цього видно, що він жив цими проблемами як людина релігійно активна, і саме питання віри для нього не стояло. Стояло питання нашої історичної долі – і своєї долі...

*Виглядаю долю довгождану,
А не діжду – вибуду із гри, –*

– писав він у жовтні 68-го року – в пору, переломну після розгрому Празької весни.

Імла „великої зони” в ту пору давала напівжиття в умовах напівсвободи й напівправди, і напівіггелігенція якось викроювала для себе льоаяльний квадрат для імітації життя та творчости.

*Бо горстка нас. Малесенька щопта
Лише для молитов і сподівання.*

Ця горстка в імлі між ніччю і днем поривалась до світла, і ці пориви були у творах, які ми надсилали то до редакцій журналів, то до найвищих урядових інстанцій, де їх передавали в КГБ і готували на нас кримінальні справи. Просвітки були рідкісними.

Пригадується наша остання зустріч перед арештом у кінці грудня 1971 року. Ми вийшли з моєї сумної редакції (редактора, академіка Д.К.Зерова, вже поховали, а редакцію журналу директор-активіст К.М.Ситник викинув у розвалене приміщення). Надворі була холодна мряка, і мені хотілося зігрітись жартом: „Базилеосе, я тебе проведу на роботу, а заодно і даруватиму тобі свої нові публікації”. Він не реагував на силуваний жарт. Ми вийшли на Володимирську. За ним ішли його два шпиги, за мною – мої. В кіоску недалеко від будинку КГБ я купив свіжий номер журналу „Дніпро” зі статтю „Вдалась ти крилатою – мусиш летіть”. „Це моя стаття під псевдонімом – тобі з автографом чи так?» Він поглянув, як мені здалося, з подивом. Але не розпитував. Та й навіщо було обтяжувати жарт реаліями: цю статтю-передмову повернули з видавництва „Молодь”, знехтувавши угоду. Там були й „захисники”: „То ви його або саджайте, або друкуйте”. А тим часом у журналі „Дніпро” працював милий естет-ідеаліст Володимир Собонович, який конспіративно по телефону називав мене Іван Сергійович – після публікації про Тургенева. Один з тих ясних духом і відважних людей, які щоденним життям утверджують порядність. Він сам запропонував: „Це ж наша спільна боротьба за рівень культури”. Конспірація залишилась між нами двома – аж до його передчасної смерті.

„Доля довгождана” затукала у Василеві двері 12 січня 1972 року – з обшуком і арештом.

Але то була справді доля: він відчув у камері свободу від половинчатости й цілковиту ясність дороги.

*Покинув я гнилий підвал,
лишив майдан Богдана,
де гетьман огиря учвал
кудись жене щорана.
Я там давненько вже не знав
про справжні емпіреї,
а тут Господь наобіцяв
гетьманські привілеї.*

Це сповідь з гіркою посмішкою. Бо й справді, все так мало змінилось: підземелля, де працював „старший інженер” Василь Стус – справа від собору св. Софії, тюрма в околицях колишньої церкви св. Ірини – зліва, а суд, де нам роздавали вироки, – навпроти через дорогу від „гнилого підвалу” – і все розмістилось на півкілометрі старого княжого Києва.

„Оце твоє народження нове”, – приходила ясна свідомість, така ясна, як євангельське: „зерно поки не вмере, не дасть плоду”. В маленьких камерах у бік св. Софії крізь ґрати на маленькому віконці під стелею було видно клаптик неба й вранішню зорю. Це був найрадісніший момент наших сірих ранків. Для Василя ця зоря кинула віщий промінь, з якого народилась візія:

*Мені зоря сіяла нині вранці,
устроєнена в вікно. І благодать
така ясна лягла мені на душу
...ота зоря – то тільки скалок болю,
що вічність протягий, мов огнем.
Ота зоря – вістунка твого шляху.*

У камері Василь позбувається диявола спокуси, що „шукає шпари у твоїй натурі”, і готується до прийняття безневинної карі.

Тюремні колізії В.Стуса – не просто в його характері. Характер його збудований на прийнятті правди й добра. Колізії – в абсурдній ситуації, коли голе насильство руйнує твою основу. Не може ж чоловік, який розмовляє з Богом, якому відкрилось вічне, після того, як „зоря сіяла нині вранці” – пройти через тюремні двори, сісти на прикутий до підлоги стілець і відповідати на підлі запитання: „Про що ви розмовляли три роки тому з друзями?”, „Яка дівчина вам друкувала вірші?”, „З якою метою ви написали вірш „Звіром вити, горілку пити”? Не може! Він приречений на вибух.

Власне, в цих камерах ми зібралися всі, але найбільше я відчував через стіну Базилеоса: мені був ясний його душевний лад. Я тільки не сподівався, що „гетьманські привілеї” так одразу високо підіймуть стелю його поезії!

Він, як ударений струмом, себе знайшов, одкинувши „сотні сумнівів”:

*Моя душа, запрагла неба,
В буремнім леті держить путь на стовп
Високого вогню.*

Цей вірш, безперечно, його поетичне й життєве кредо, написане вже на початку ув'язнення. Це і джерело його сили.

Але втриматись на рівні цього кредо в умовах, творених віками для приниження й знищення особи, – те вимагало щоденного подвигу.

Щось було і благодатне в зворотному боці тюрми: аскетизм самотності, одвертість підглядання, підслуховування та провокування, одвертість ворогування і нищення твоєї істоти... Смерть сиділа в камері, як сова, зазірала в душу – і під її поглядом прояснювались абсолюти, ідеали й дорогі образи. Та щоденний шабаш дрібних бісів нагнічував атмосферу страху й непевності. Скрадливі кроки наглядачів, раптові відкриття вічка й „кормушки“, клацання замків, гидкий ритуал обшуків, змовницький підлий шепіт наглядача: „Кто на „э“? К следователю»Клацання пальцями в коридорі... І самотність будинку, геть набитого близькими тобі людьми...

Якби була опублікована тюремна книга порушень режиму Василя Стуса – ми мали б повну картину його неприйняття, його різьблення в цій сліпо-глухонімій атмосфері свого чіткого кроку.

Завдяки цим порушення у мене були „зустрічі“ з Базилеосом у тюрмі.

Першу він описав сам у коментарі до свого вироку: „Начальник слідчого ізолятора Сапожников мотукався, як швець, і бив мене кулаками за те, що я крикнув на коридорі тюрми, коли мене волокли в божевільню 5-го травня. Я гукнув: „Засиля Стуса мають везти в божевільню, у Павлівську лікарню!»Причина ж була та, що я не давав ніяких свідчень, а слідчих кагебістів назвав „псами сталінськими“.

Це гукання і шум у коридорі я чую, як зараз. У відповідь я стукнув у двері і гукнув: „Я чую, Василю!“. І тоді мені стало соромно від безсилля.

Одна „зустріч“ була святковою, майже телепатичною. Це було на перший Великдень у тюрмі. Цього Великодня я чекав, як весни, і все допитувався про дату в бабусі, яка приносила їжу. Це була звичайна собі бабуся, але над її головою завжди стояв наглядач. І раз вона тихенько сказала: „Великдень 27 березня“.

Був соняшний день, у ґратах ясніло голубе небо. Мені пощастило: саме напередодні перемістили з довжелезної камери вікнами в двір у малу одиночну камеру по другий бік коридору. Внизу під вікнами були „дворики“, куди нас виводили на 45 хвилин подихати – у кам'яну клітку без даху. Над „двориками“ тихо походжав вартовий. У цей день вітер доносив дзвони від Володимирського собору. Я почув, коли вивели на прогулянку Василя – він завжди давав знати про себе голосним покашлюванням. Здавалося б, кожен міг кашляти, але тільки він робив це систематично й демонстративно. Я слухав дзвони. І раптом знизу почувся молитовний голос: „Господи, яке небо!“ Цей голос прозвучав, як псалом, над мізерним ритуалом, над мертвою пародією життя. Слова Василеві діткнули мою душу, як найінтимніший його ключ, і навели на роздуми, записані вже потім – через 4 роки:

/ раптом з камінної клітки

Проникливий Стусів голос:

„Господи – яке небо“

І мертва тиша навколо.

Чорніли ґрати віконні.

Мовчали розбиті амвони.

А в соняшнім безгомонні

У небі лунали дзвони.

В підлозі довжелезних камер -

Аж рів між двома кутками.

Я знаю – це він! А кашель

Громовий дедалі дальшав . . .

Великдень. Я дзвоном марив,

А вітер його відносив,

А вітер розносив хмари

Над містом сваволі й кари.

Коли наші сліди завіє

Вітер, сніги і час,

І коли вам уже завесніє -

Не шукайте в старих листах,

Не питайте в чужих світах

– Не треба . . .

„Господи – яке небо!“

Там –

Капличку й хреста!

(З поеми „Дзвони“)

Коли це писалось, майбутнє ще ховалось в імлі. З усіх знайомих жителів у камерах Василь Стус міг сподіватися найменшого терміну – так воно й вийшло. Але чому саме він закарбовувався в історії і наче вписувався в той світ настало?

Наша остання „зустріч“ була на грані фантастики. Осіннього ранку я почув Василів кашель саме перед

вікном своєї камери й мимоволі гукнув „Базилеос”. „Євгене”, – почулось знизу, – як твоє здоров'я?” Я розгубився. І досі не можу пояснити, чому наглядач не здійняв тривогу. Ми розмовляли хвилин 15. Він запитував, за що мене судять, чи маю вже на руках „папір” (звинувачення) – у нього вже було звинувачення – виявляється, за вірші й розмови. Я не міг нічого ясного сказати, бо „юристи” ще вагались, за що мене звинувачувати: за першим разом мої самвидавні есеї не трактувались як „антирадянські”. Він казав: „Вони проходять у моїй справі”. Повідомив, що жде суду. На другий день розмова знову почалась, але нам обидвом уже було ясно, що зараз їх цікавить рівень нашої орієнтації в слідчій павутині.

Потім мене перекинули в глуху камеру. Василів кашель долинав десь оддалеки. Я робив одчайдушні спроби з ним зв'язатись та отримав суворе стягнення, а підсаджени в камеру сусіди з подивом усе це спостерігали. Нараз кашель затих зовсім: його повезли на етап. Мені судилося ще коротати осінь, зиму й весну.

У нас був той самий суддя Дишель – ветеран 30-х років. Раз якось він награв мені сцену для „взаєморозуміння”: „Хіба ж ваше місце тут, у цій залі? Думаєте, я не розумію, хто є хто? На цій же лаві сидів переді мною Стус, але хіба він так поведився? Він просив, плакав...” Голос Дишеля задрібонів і, пильно глянувши на мене, він вийшов. Я усміхнувся, уявивши, як нещадно суворий Стус плаче перед старим півником Дишелем... Загалом я мав картину взаємин Базилеоса із „законом”, оскільки до моєї справи були долучені копії протоколів його допиту. Це були пекельні протоколи – короткі і, як правило, без підпису! Здавалося, на них чорніли дірки від іскор...

Згодом я дізнався, що на суді Базилеос дипломатично змінив тон, не називав суддю кагебістом, а, навпаки, приєднався до його критики деяких занадто „гарячих і необ'єктивних” віршів і погоджувався, що вони не мають ніякої художньої вартості. У всякому разі Дишель щиро вірив, що то ніякі не вірші...

Дізнався, що Базилеос у Мордовії з терміном 5 плюс 3 заслання. З розповідей уявлялась ця зона ближчою і наче обжитою.

Василів голос віднайшовся аж у осінньому листі від Світлани Кириченко 1974 року. То було рідкісне в таборі свято – такий лист! Узагалі Світлана мала якийсь магічний ключ до лютої табірної цензури: на диво інформативні й предметні її листи доходили в табір! Чи то заспокоїливо діяв на цензорів її ясний каліграфічний почерк, за яким ховаються секрети, чи то літературознавчі теми були „нікому не інтересні”. Але вона скрізь була, все знала й про все писала, часом у наївно-іронічному, часом у ліричному стилі – і доходило. Для присиплення уваги найкраще було описувати хвороби... В буденну оповідь раптом вплітається без передження такий текст, переписаний з листа Василя Стуса до дружини:

„Нарешті, дорогий, я почув твій джерельний, як кінське іржання, голос. І мені було дуже відродно, а що довго думалося про ту нагірну з'яву – то й годі казати. Як я скучив за твоїм зичним, хоч і в рурку, погуком – „Базилеосе!” Але що вдієш, коли настав час руок телепатичних.

Можу тобі сказати, що довший час сприймаю всю виставу не як трагічну, а як фарс (а фарс, може, і є посттрагедією, га?) Може, до цього спонукають мене певні самозахисні реакції (аби не збожеволіти од нестерпного вогню). Через це чимало було б неспівпадань, аби була змога помірятися поглядами – так, як міряються діти якимись іграшками. Кожен із нас залишився собою, хоч, висвітлений на побільшеному екрані, доокреслився за рахунок невикористаних можливостей, як то мовиться високим штилем. І все те – не біда. Тим часом пришукую старанно всі переваги, які одслонилися для нас цим перейденим шелом'янем. Їх трохи є. А деякі – аж-аж значущі.

Отож, залишається призивання до нових умов і перегляд старих уявлень про межі можливого. Але поза межами – теж, я б сказав, достобіса цікавого. Шкода тільки, що тяжко вириватися – з усіма бебехами – в цей позамежний простір (правда, ще тяжче – не вириватися).

Час іде не намарне. Чую певне підростання, але про те боюся говорити, аби не помилитися. Радію з кожної живої вісточки. А що їх не так багато – то й радості на кожну добренько. А при всьому тому – маю творчу відпустку, бо пообписувався вже з-на весь термін, бо час зупинено на найкращій для творчості межі. Завжди – час – Голготи – хто б не позаздрив цьому почуванню! Сервус, любий”.

Далі йде в листі кілька віршів „Рількара”, як ми умовно називали його. Вірші – теж сповідь. Але лист – тож ясний, радісний пролог до „Палімпсестів”, які ще не мали назви. Аж з цього листа я дізнався, що Василь таки чув мої позивні...

Пізніше з Мордовії в мою 36-ту зону перекинули молодого в'язня Рокицького, який мав цілий зошит Василевих віршів, і з його ставлення до них я зрозумів, що на зоні в Мордовії панує культ поезії Василя Стуса і йде боротьба за врятування цієї поезії від „чорної діри”. Потім прибув з Мордовії на 35-ту, куди мене тимчасово перекинули, чудовий молодий ідеаліст Размик Маркосян, для якого ім'я Стуса звучало священно. Коли я сказав, що хотів би якось переслати Василеві на Колиму послання – він одразу знайшов спосіб і написав це „послання»на зворотному боці двох поштових марок: якось він ухитрився вмістити на марках п'ять строф! Переписаний текст тут же в читальні потрапив до рук пильного наглядача, але юний ідеаліст твердо обіцяв передати Стусові все, що треба...

Очевидно, цей культ поезії Стуса і привернув хворобливий інтерес начальства, звичного реагувати на симптоми. Сумніву нема, що начальство поділяло погляди судді Дишеля на поезію. Але як цією поезією живуть зеки, то нею негайно зайнялись тіньові органи. Мої вірші лежали собі серед зошитів, і ніхто не говорив про них. Не було клопотів і в Ігоря Калинця („О, золота пора ув'язнення, як там тоді писалось”). Особливо заспокоїливо діяли на владу іноземні назви. (Правда, і „Зампір” Кіплінга в мене все ж таки був конфіскований: назву карателі прийняли на свою адресу).

Переглядаючи вцілілі листи Василя Стуса (крім тих, що взагалі не дійшли; гостріші його листи були забрані при обшуках або викрадені при таємних обшуках), пробую прочитати його життя каторжного періоду. Чи не найкращим усе таки був період тюрми й табору!

Взагалі життя наше дуже корелювало з політичною ситуацією. Камера була наче сейсмографом. Велике закаламучення чорних сил відчувалось у 1972 році, особливо під час зміни П.Шелеста на В.Щербицького. Послаблення настало в 1975-му році й у два наступні роки під час обігрування „третьої корзини” Гельсінкських угод і втілення моральної доктрини президента Картера. Кінець 70-х і аж до Чорнобиля перейшов під знаком реакції афганської авантури та посилення озброєнь. Безсоромне банкрутство перестало загравати зі світовою опінією, і політичних цькували одверто. Трагедія Василя Стуса добігала останнього акту – він обрав хрест, приготовлений його народом. Проте життя вплітало в трагедію всі свої барви.

„Коли нема виходу, то доводиться латати Охрїмову свиту і ділити саме зле на „зле” і „незле”. Так мені: Барашеве – незле, Колима – зле” (з листа за 1.7.79). Отже, зона була золотою порою творчості і для Василя Стуса.

Десь одразу після етапу на Колиму 14 березня 1977 року він написав листа, схожого на звіт про пережите й коментар до написаного, і мені дуже швидко, не без зловтіхи, вручили цього листа.

„Дорогий Євгене! Давно не чув Твого джерельного голосу. Мав відраду уявляти Тебе в білому зекмундирі... Знаєш, із усіх моїх друзяк Ти мені снівся чи не найчастіше. Шкода було і гірко – слухати про Вас, уявляти Великий Погар, до якого – за плином часу – звикаєш. Так само боляче було – бачити Іванові Д. очі, закомі гановані з окулярами – у Віктора Х. – схожість верху обличчя значна.

Чи ж ми ще зійдемося знову?

Мав славного „Кобзаря” на зоні – але залишив добрим людям – про згадку. Тепер не знаю, коли пришлють. Бо ж загнали мене – бач куди: везли з 12 січня по 5 березня. Дали місце в гуртожитку (кімната на трьох), шахтарюватиму, шукаючи підземного золота – на глибині 100-150 м. Селище – 400 км від Магадану на північний захід, недалеко від витоку р. Колими. Мешканців – 3-4 тис. Селище молодше за мене – воно з 1945 р., перші підвалини клали добре охлялі. От і маєш. Не знаю, чим я комусь не догодив, що аж так зорієнтували мій спочинок. Сюди не зможе приїхати навіть дружина – без спецдозволу (Магадан – місто закрите). Так само буде клопіт із одержанням книжок – надто дороге пересилання. Бібліотеки стане мені на півроку, а потім? Умови для занять – не кращі. Не знаю, може, пошукаю кутка. Але з цим тут нелегко.

Шкодою за добрим товариством, яке мене так щиро випроваджало в дорогу: надто є славні хлопці. Дуже подобав вірмен С.Солдатова. Земляки є теж славні люди, але персонально називати не хочу. Непокоюсь, як там Славко Ч., що розпочав неспокійний для себе рік. Спокою, правда, не буде не тільки йому.

Знаєш, ці п'ять років багато чого навчили. Єдине – що всі передуми і проєкти добре тримаються на тому ґрунті – ґрунті мрії. А поза ним бачиш, що багато ефемерії було в тих передумах. Може, так здається лише в моєму оточенні: зусібч – сопки, низьке, злодійкувате сонце, мороз – досі ступенів 25-30, якась подоба рослинності (а я ж скучив за добрим лісом!).

Багато чого надумалося – із задоволенням поділився б з Тобою, але як?... Написалося кілька віршів, за які Богу дякувати. Істотних втрат не чую, може, взагалі не чую втрат: усі роки ішов через паділ прояснень, а хода ця випрояснювала й самого, слава Богу; не хотілося б поринати – хай і по кісточки

– в побут, у спокій, у затишок, під крило.

Одне слово – слава Богу. Доля виявилася диктаторкою страшною: з усім завзяттям вона кинула на терни – попри сліпу волю силоміць заангажованих. Слава Богу, що Доля вершить нами, слава Богу, що ми не завше здатні опиратися її наказам.

Вітаю, Євгене, з Тобою разом – усе славне товариство. Дай Боже вам сили

– витримати і зміцнити ...”

Сповнена також мажором і роздумами про полудень віку листівка за грудень 1977 року.

„Дорогий брате Євгене! Здоровлю Тебе – з Днем народження. Невже це

– полудень віку? Тоді наше – попереду. Все ще – попереду. Бо озирання з жалобою – не про нас. Етруски пили якісь дивні напої, грілися під полудневим сонцем – і втішалися з життя по всі боки світу. Знаєш, як Рільке писав у 10 сонеті? Отож, наше – попереду (тобто, все, що за днями, – наше теж!). А що я можу Тобі зичити? Нічого. Все потрібне – Ти владно береш.

Писав якось для Лілії. Не знаю, чи дістала. Утішаюся Вашими голосними поезіями – Твоїми, Івановими. І звуки флейти, які випромінює білий мармур (зовсім не такий сумний, як його малюють!), несуться д'горі, в етер.

Дай Боже сили, – здобувати урочі згуки. Обіймаю, брате. Із найсердечнішими вітаннями – В.С.” На зворотному боці листівки – флейтист. Деталь фрески... 470 р. до н.е.

Вірші його були ще з ним – він займався впорядкуванням їх, і хоч „більшість утрачена”, кращі, очевидно, потрапили в листи і в зошити друзів. Зрештою, припускаю, що про „втрачені” могло бути написано і на заспокоєння цензорам.

Ще одна листівка – підсумок першого року на Колимі.

„Дорогий брате! Зі своїх далек вітаю Тебе. Часто мені ввижаєшся – у снах, у думках, у мріях – білоштанний і бронзоліций – виступом сягнистим пливеш у марево обрїю літнього – над спечним шляхом степовим. Пишу поези, маракую біля старих, які поки ще зі мною (частина мала з більшою втрачених). Шалію од усього, але маю досить змори на шию, на крижі, аби не бігти через край. Чекаю на Твої благовісні громи,

юні, – Юпітера Плювію, – скучив за ними! Зичу здоров'я, дорогі мої братове. Сервус! Сервус! Базилеос”.

Листи Василь писав так, наче цензури зовсім не було. Він писав, що знав, про всіх знайомих. Часом давав коментарі до своїх віршів. Наприклад: „Як тяжко повернутися – і не побачити...”, „Розумієш – це все писалося перед моїм Ленінградом (десь між ЗО.Х і 14.ХІ, коли був у Києві, а мама оббивала пороги – в сльозах – і марне)”.

Як тільки я опинився на засланні, першою прийшла вістка від Базилеоса. Очевидно, він давно чекав на поговтові. В скриньці, простеленій газетами, був програвач, а зверху – синя пухова куртка, яку ношу досі.

Тоді я, здається, гречно дякував Базилеосу за програвач і зовсім недбало щось міг сказати про куртку, мовляв, непотрібно цього: маю кужайку – і досить. Це особлива тема – хворобливий негативізм як спосіб світосприймання після табору й тюрми. А потім – зміна стереотипу й вихід з того стану, коли „зашпори в душу зайшли”. Незабаром прийшла маленька бандероля, оцінена в 20 карбованців – „Новий Завіт”. Він дуже переживав і допитувався, чи не вкрали дорогої книжки. В той час, мабуть, тільки засланням вручали подібні „ідейно шкідливі” книжки. У всякому разі в листі до мене за 1 липня 1979 року він писав: “Вислав мамі Біблію – ц/б, звичайно, її підмінили якоюсь макулатурою. Я бив телеграму Андропову, аби знайшов злодіїв серед своєї пастви – відповіли: мы ни при чем! І книги (найціннішої із моїх) – нема!”

Листи, писані із заслання, були в такому стилі. То був стиль його життя в умовах постійного цькування, вистежування і готування нової кримінальної справи. У першому ж листі на заслання (згодом викраденому) він мене попереджав про це стеження, про перефотографування наших листів. Писав одверто, наче з викликом.

Але то ще була пора якихось надій – попри всі влаштовувані скандали „з участю громадськості”, попри вісті про цькування друзів. У 1978 році Василь Стус стає почесним членом англійського ПЕН-Клубу (здається, одночасно зі мною) – це не захищало, але щось важило в наших умовах невагомості.

Попереду було повернення – страшно подумати – в Україну!

В листі за 24 листопада 1979 року, написаному моєю дружиною в узвичаєній манері не зачіпати дратливих прізвись і тем, раптом читаю: „...А над вечір ще й Світлана, Валя і Василь! В такій юрбі насолодитись кожним гостем, звичайно, неможливо. Добре, що хтось відразу починає домінувати, а інші тільки слухають.

Ну що ж, дивились на гарне вольове обличчя без жадних ознак утоми чи старости, слухали цікаві з гурмом оповідання і робили висновки: „Все той же, а може, ще й кращий”. Що пролетіли роки – це видно тільки по Валі. Тон – зовсім не такий, як в листах. Захоплений Твоїм „Сервантесом” і навіть продиктував мені в зошит останню строфу, яка там не була вписана. Перегорнув зошита з перекладами, багато що оцінив. Пастернака тут же згадував оригінал – і ми всі могли насолоджуватись Твоїми „вольовими строфами”. Роздивлялись наші фотографії з Багдарину – вони у нас в шафі за склом. Казав, що спілкування з Баярмушкою – це найкраще, що можна собі придумати, а все понад це – вже непевне і непотрібне.

...А взагалі, бачу, кожен з вас так розрісся, так багато став займати місця, що важко і уявити, що було б, якби всіх зібрати разом. Він покищо у відпустці, прописаний, роботи ще не починав шукати. На контору не претендує, не боїться шахти, а в Києві ж все будують та будують метро”.

А ось той самий період у ще іншому висвітленні – з листа Світлани Кириченко: „Літо почалося зустріччю з Василем, зібралось навколо нього „баб'яче царство”. Гарний Василь! То наша окраса – його внутрішня й зовнішня шляхетність ще більше вигранена, самоутверджена. Твердість духу і м'якість природи витворюють такі дивні переливи. Певно, те слово „м'якість” для магаданських Василевих зверхників звучить надто дивно, надто далеко доводиться йому затискати ту ніжність, лагідність. Але ми бачили його з Дмитриком, як він звикав до великого сина і все казав, що той п'ятирічний йому і зараз сниться, і все дивився на 12-річного: „Дмитрику, а ходи-но до мене, сину”, і розпросторював душу („розпросторся, душе моя, на чотири татами”)

Одразу після повернення коло влаштування долі вчорашнього заслання заходились карателі. Взагалі треба сказати, що київські карателі працювали і за страх, і за совість. Якби так працювали всі інші служби, як працювала сила каральна, деструктивна – застою не було б. Тож „на волі” був забезпечений режим суворіший, ніж на засланні. Як влаштувати людині найгірше життя – тут наперед у них все продумане! І головне, є „свої люди”, готові вислужуватись.

Те розважливе слово Василеве про бурятську дівчинку Боярмушку, спілкування з якою цілком вистачало, – це високий рівень розуміння ситуації. Але як утриматись на такому рівні, коли живеш з живими людьми? Мене дуже тривожила Василева війна з льояльно аморальним світом „посьолка Матросова” на Колимі: вона давала „матеріали”... Але ще більше тривожили пастки, порозставлені в Києві. Було ясно, що його порівняно короткий термін „5 плюс 3” мав нещасний кінець у темному 1980 році. Гельсінкські групи горіли під прицільним вогнем каральної машини, і мені не подобалась ця гра в камікадзе. Я сумнівався, чи був у цій грі з наперед відомим результатом якийсь хосен. Це буде приречена гра – по суті, без гри, і було смертельно тоскно, що Василь автоматично вступає у неї і автоматично піде на другий термін. Звичайно, все має свій зворотний бік, але поети в камікадзе не йшли... Однак, чи могли поети в таку пору залишитись поетами? Чи можна взагалі в цій душоубці перестояти осторонь?

З наведеного листа дружини повіяло густою літературною атмосферою. Що значить силове поле, витворене однією людиною! Цей лист мені запам'ятався, бо більше таких не було. Небавом надійшли перші листи від самого Стуса. Те, що навколо діялось, було невимовне й неописне. „Київ мене приголомшив. З нього вирване серце серця – бачу закривавлені груди співочого веселого дурнувато божевільного граду... Ця атмосфера – як напій цикути для чистого з морозу духу. Розбій над дисидентами такий, що уявити важко. Яюсь завжди все простіше, коли це тичеться тільки тебе одного. А коли офірують інші – чуєшся аморально”.

Мені було важко щось писати Василю: всі слова звучали фальшиво. Мовчати було непристойно. Скажись на свої біди – значило перекладати щось на чужі плечі (колись комусь, може, чорні ями мовчання милуватимуть око, як безіменні горбки, потрушені снігом). Я, здається, писав, що не треба надто серйозно брати минулий день, що біда біду перебуде, що навколо нас у світі розлите море іронії, і донкіхоти перепливають його з надією... Це був вимучений діалог „неспівпадань”, у різномовності Василь сприймав неприйнятний тон – він був геть зраний. Банальність його сердила: „Взагалі, бачу, твій тон якийсь задержуватий, я не радію з того... Коли уважаєш, що Київ кращий за Богдарин⁶, то помиляєшся. Далі – перелік усіх нових арештів і „попереду – невідь. На всі чотири вітри тьмяно й сумно. Як один вітер. Як одна ніч... Не знаю, чи ще буде час дістати Твою відповідь і – відписати”.

Словом, якщо хтось не уявляє, як трагедія Чорнобиля почалась ще задовго до 1986 року, то йому варто ознайомитись з листуванням зеків, і він відчує наростання контексту Чорнобиля. Генії ночі володіють тьмяною, як вести корабель у прірву, заборонивши людям рятуватись. Ефект безпросвітності – абсолютний! Безпрецедентний в історії! Тільки наївні люди думають, що прямування в прірву – це момент падіння. Ні, прямування – це вся дорога.

На „ламкій і виткій всеспадній дорозі»до Бога поет перебував часто, а коли спадав з неї, то роздумував над темною долею приречених поколінь у „богом-забутому краю» – коли над торжищем людським, де орють лихом і лихом засівають „Бог постав як лютий бич і можновладця”.

„Нестерпна рідна чужина»жила малим і прихованим життям. Під пильним наглядом люди хотіли бути непримітними. Якщо в 60-ті роки побувала наука: „Ти раніше стань доктором наук, а тоді вже їм щось доводь”, то у 80-ті, коли вже і з академіком Сахаровим розправились, – просто ховали голови. У великій зоні вчорашній зек потрапляв у світ карикатур Дом'є... .

Цікаву картину дало б зіставлення психології людей у різних формах режиму. Роки 60-ті працювали на вироблення гідності, стійкості й відпорності особи режимові в умовах карань. Але межа сміливості в рамках „закону»зупинялась на критиці спотворень „справжнього соціалізму»і тільки наближалась до критики самих основ і до прийняття релігії.

Початок 70-х у тюрмі дав „свободу совісті»тим, хто прийняв свою долю, і зовсім забрав її в тих, хто вибрав „свободу великої зони”. Тому після табору нам було вже важко повертаючись у черги і знов пристосуватись до льободяного лукавства й смішних цінностей. Вони катастрофічно впали, людина у всіх ешелюнах влади здрибніла.

Якщо перший суд був ударом долі, після якого події життя розвивались у формі дешевого фарсу, то другий – вже сприймався з відразою, як щось соромітне. Так сприймали свій другий суд Валерій Марченко, Левко Лук'яненко, Василь Стус. Гри вже не було – і сили руйнування й смерті теж не гралась. Оголена ненависть і демонстрація насильства влади залишали в'язня, як смертника, в одиночці з єдиною думкою – про втечу. Втечу в інший світ – у свій власний світ.

Для Василя Стуса це супроводжувалось цілковитим неприйняттям влади (від радянського громадянства він з гідністю відмовився ще на засланні). Це було дуже важко здійснити – через примусовий щоденний ритуал контактів, через „право на життя”, на листування „з близькими родичами”, на побачення з ними. Всіма цими „правами»душа зека підживлювалася роками й десятками років... При цілковитій несумісності поглядів та інтересів в'язень і конвоїри все таки жили в одному світі і були попри все людьми. Тільки за спиною конвою кагебісти втілювали в собі ідею ненависти й смерті. Вони не з'являлись у світі – вони абсолютизувались. Навіть конвоїри тихо називали полковника Афанасова „чорний вовк”. Але й там були відтінки.

Нейприйняття Василеве було таким повним, що він зважився на цілковитий розрив. Фактично його позбавили і листування, і побачень з рідними...

Я боюсь, що нині читач, перегортаючи надзвичайно цінні для нас записки „З таборового зошита”, не зовсім уявляє, який це фатальний, одчайдушний, останній документ!

Коли він потрапив за кордон (уявляю, як тремтіли руки Надійки Світличної, виконуючи волю автора опублікувати) – це означало, що до Василя Стуса будуть застосовані найжорстокіші методи, щоб більше ніколи нічого від нього не вийшло. Постійні конфіскації листів, у яких були хоча б невинні вірші, позбавлення побачень, рік в одиночній камері, прощальний лист до рідних ще за рік до смерті – це була розплата передусім за „ту бомбу”!

Заповітний характер останніх рядків, розповідь про українського покутника Скалича (явно тривала тема його роздумів) – це свідчення того, що поет передчував, наче говорить останнє слово. Але після нього були ще довгі й мовчазні, як ніч, три роки... .

Чи могли вони просто знищити його збірку поезій „Птах душі”? Напевне, ні: Стус був на особливому рахунку, і матеріали від нього були „документами”... Його тортури відчувались у відсутності листів, й у вимучених листах, пропущених цензурою. „Я не піду звідси, поки не дізнаюся, що він помер”, – одчайдушно роздумувала Надія Мандельштам біля воріт, за якими конав Осип Мандельштам. Така сама атмосфера стояла і навколо німої зони 36 – навколо Василя Стуса в 1984-1985 роках.

Тема табірної смерті – це особлива постановка вічного питання:

*Як хочеться – вмерти!
Зійти непомітно
За грань сподівання
За обрій нестерпу.*

⁶ Місце мого заслання.

Цей вірш написаний підсвідомо, писаний у уяві не раз, як сповідь страждання, як марення замерзаючого в снігах. Але він дає тільки психологічне пояснення стану.

Життя і смерть у таборі настільки наближені, що різниця між ними часто зникає. Адже табір є зоною смерті.

„Це життя вмістилося у 40 років, а можливо у 36”, – пишуть про Валеріяна Підмогильного. Чи був убитий у 1937-му, чи безслідно жив у конанні ще 2–4 роки? В обійми смерті він потрапив у 1934-му – далі було вбивання.

Скільки років прожив Василь Стус? А скільки років живе Іван Світличний?

Чи голодівки не є максимальним наближенням до смерті – настільки наближенням, що конвой застосує метод примусового годування – лише для того, щоб уникнути скандалу зі смертю.

„Тихою” смертю десь умирали Курбас, Плужник, Підмогильний. Точніше буде перелічити, хто вернувся з сотень тих письменників, що були засуджені нібито до десяти років. „Тихою” смертю в зоні голоду вмер Степан Васильченко – разом з мільйонами українських селян. Режим любить тиху смерть.

Але голодівки завжди були єдиною зброєю політичних в'язнів: бездушному режимові безборонна людина загрожувала своєю голосною смертю на знак протесту. Політзони утримували атмосферу опору постійними голодівками – не було і місяця без голодівок. Демонстрація готовності йти на смерть була постійною. Однак там, де на голодівку перестали звертати увагу, в'язень був щодень провокований на смерть. Спробуй встановити в тому хитанні між життям і смертю різницю між убивством і самогубством. Вбивство було суттю режиму, який не дає жити, не дає і вмерти. В'язень не міг нічого зробити, щоб порушити маятник у бік життя. Та в його силах було розхитати

цей маятник у бік смерті. Він ішов на це в боротьбі за свою гідність також тоді, коли і з релігійних, і з інших принципових мотивів був проти самогубства. Мотив смерті звучить у його мові природно, бо готовість на смерть є готовість боротися за життя, за свої права. Але смерть є своєрідним привілеєм – і брати цей привілей є виявом слабкості. Так само, як берегти життя є виявом слабкості.

„Ні за яку ідею не можна сидіти в цьому карцері”, – якось сказав один політичний в'язень, і від того часу став посміховиськом. Його вислів став гаслом боягузтва й компромісу. Так само втрачав авторитет в'язень, який після оголошення голодівки не дотримував її.

Часті голодівки гостро наближали межу смерті. Це було самовбивання, яке щораз глибше входило в характер, у спосіб життя, ставало способом боротьби за збереження свого життя.

Тому дуже коректно треба підходити до припущень про причини смерті в'язня. Повторюю, межі між убивством і самовбивством часто зникають: людина, яку вбивали всіма фізичними й моральними засобами – вбила себе! Хто це може встановити – навіть з очевидців?

Була чутка, що Стус покінчив самогубством. Але ми точно знаємо, що привілею смерті він не прийняв би просто через свою гордість і гідність, не кажучи вже про релігійно-моральні принципи.

Отже, загадка смерті Василя Стуса не є загадковою, коли ясно усвідомити, що його вбивали, по суті, безкарно, і він не мав чим боронитись, окрім демонстрації постійної готовності вмерти... Спровокувати смерть за таких умов було дуже легко, і начальство в цій атмосфері ставало нерозбірливим. А в'язень тримався за слова молитви „і не введи нас у спокусу”, як за стеблинку. І не випускав її з рук.

Однак характерна для Василя Стуса в тій атмосфері вмирання відсутність мотиву жалів і докорів. Воістину, „блажен, хто тратити уміє!”

Повернімося до його реального життя в коїгексті доби – в літературну атмосферу, щоб уявити хоч якісь хвилини животворної радості. Хто живив його ватру, крім зеків? У листах часто повторюються імена друзів і подруг, які йому писали. Важко переоцінити значення і для В.Стуса, і для І.Світличного, і для мене невгамовної душі української культури в німецькій інтерпретації – Анни-Галі Горбач. Вона пробивала стіни камер своїми листами. Вона перша поцінувала й переклала на німецьку мову поезії Василя Стуса, зробила відомим його ім'я німецькому читачеві в той час, коли воно було невідоме українському в Україні.

„Angst – ich bin dich losgeworden” („Страх – я звільнився від тебе”) під такою назвою вийшла в 1983 році в Гамбурзі книжка з віршами drei „S” – Світличного, Сверстюка, Стуса – з передмовою відомого дисидента на еміграції, письменника й перекладача Лева Копелева. Переклади й післяслово А.Г.Горбач. Назва книжки й більше половини віршів у ній належать Василеві Стусу. Певно, до нього дійшла скупа вістка про це в 36-ту зону (до мене на заслання дійшли друковані відбитки перекладів, звичайно, без прізвищ авторів), і він мав якесь уявлення про своє життя у світі з листів, які, розуміється, перекладались цензорами, що натяків не схоплювали. Вже після смерті поета виходять переклади книги його віршів німецькою та англійською мовою... В офіційній пресі України вперше було згадане ім'я Стуса аж у 1988 році.

Та це вже історія. Для живого навіть малесенька чутка про твоє життя десь поза тюрмою – це найживіший факт біографії! Це трепет уяви про відлуння твого серця. Я певен, що колимські роки Василь Стус „видобував” свій живий контекст з цих закордонних листів так само, як я видобував з нерозбірливих рядочків А.Г.Горбач або ляпідарно змістовних листів проф. Юрія Луцького з Торонта, а також з важкого німецького гандшрифту загадкового доктора Кваста, за яким стояв його колега, скромний естет Володимир Козак. І все це разом творило образ літературного світу заслання.

Найповніше зібрані дані про це, так само як найповніше зібрані, вручені й невручені адресатові листи, зберігаються в „балухатих мистецтвознавців”, котрі не переставали вести слідство... Коли восени 1987-го на зібранні Українського культурологічного клубу я зачитав есей про Стуса у формі звернення до президента

міжнародного Пен-Клубу з пропозицією клопотатись про відзначення 50-річного ювілею загиблого поета, то це підтримали „екстремісти”, але в інструктованого кореспондента „Робітничої газети» перехопило дух, як від дотику до державної таємниці. І то було теж життя Василя Стуса, дух якого витав, засвічував і тривожив своєю активністю в Україні щораз голосніше.

Свідчень про останній період Василевого життя маємо мало. Поки що найважливіше – опубліковане в №3 журналу „Донбас” за 1990 рік „Таємно похований під номером 9” Василя Овсієнка. Це спогади дуже високої вартости – і за рівнем спостережливосте, і за культурою та об’єктивністю відтворення. Образом цієї імпровізованої Кучинської тюрми на острові в болотах „і Данта старого можна б здивувать”. Адже там зібрався в замерзлій імлі цвіт націй. „Вічний” в’язень Левко Лук’яненко і теж вічний латиський правозахисник Гуннар Астра. Ті, що не вернулись, – Олекса Тихий, Юрій Литвин, Валерій Марченко. Там же були Михайло Горинь і Василь Овсієнко. Звідти повернувся однокамерник Василя Стуса, російський письменник Леонід Бородин...

Чому ж така тьмяна остання сторінка життя? Страшенно темними і відгородженими були камери. Лютий конвой, лютий контроль зводив животіння людини до мінімальних проявів. І всякі голосні прояви сприймалися там, як недоречні. Люди були різними і по-різному сприймали ті самі умови лютого режиму, який дедалі лютішав і завжди був націлений персонально на когось.

Один Бог знав, як він жив, відстоюючи з останніх сил своє право залишатись собою і свій обов’язок – не здаватись до кінця. Всі судження суб’єктивні. Всі беруть на свою міру і по-своєму говорять правду. Більшість були політиками, а політика веліла приймати мінімалізм.

Але правда була в дамокловому мечі, який падає на високо підняту голову. Спробуймо піднятись на рівень тієї голови – до легенди Василя Стуса. Сумніву нема, що Василь Стус, якому і народитись випало на Свят-Вечір, був людиною, створеною для легенди. Завжди і скрізь він був людиною „іншою”. Моральні імперативи послаблювали його інстинкт самозбереження, і скрізь, навіть у середовищі близьких, були ті, що докоряли йому за нерозважність. Навіть в останньому колі Кучинського пекла він був єдиний, хто не відмовився від голодівок з приводу сумних дат – він був єдиним, хто приймав світ ідеалів і принципів за єдино справжній світ. І він був дуже самотній – навіть поряд зі славними людьми, що любили його й оточували – в сусідніх камерах. І тут ні до чого питання про гречність з якогось боку.

В авангардному відсіку приреченого корабля (достерна – щораз тупіші капітани!) був дисидентський світ, точніше – моральна опозиція, ті, що вголос не погоджувалися й не приймали. Це були різні люди, вони по-різному поводитися в ситуації фатального вибору, навіть ті, що діставали максимальні терміни...

„Так хочуть довести, що наша боротьба безнадійна. Можливо, так воно і є. Але ж ми повинні це робити, залишаючись порядними людьми”, – казав академік Сахаров. Далі вже відкривалися індивідуальні варіанти вибору моментів боротьби і перечекувань. Хто праведний – хай перший кине на інших камінь! Суддів завжди знаходиться більше, ніж тих, що тихенько принесли в’язневі сумління вузлик з вечерою і тихенько попросили: „Не згоряй, не згоряй одразу”.

Мені б дуже хотілося нині почути спогади тих, що приходили до Василя Стуса з таким несміливим проханням ...

У цьому розумінні таланту поета на бойову одиницю – навіть без відчуття суспільством трагічної вини – є щось дикунське, аморальне. Я не вірю в суспільство, яке може все мовчки проковтнути з виглядом непричетности, і не вірю, що з байдужих глядачів жертвопринесень щось путне визріє. Де вони наберуться уваги й поваги?

Коли світити і жити є злочин, переслідуванням якого займається наймогутніша в тоталітарній державі каральна машина, що розстрілює сузір’я, то винних поетів шукати не доводиться. Але десь має бути добра рука, яка ласкаво стримує їх перед вибором дороги знищення. Та не було сили, яка його стримувала, і не було сили, яка б його стримала. Оскільки свобода вибору – завжди те, що може собі дозволити характер, то вибору в Базилеоса не було. І він вийшов на свій Сенатський майдан.

Він розумів, що в кривих дзеркалах страху вибір його не буде навіть усвідомлений і оцінений. Зате... прийде нове покоління... Вічний мотив.

Чи усвідомлював Василь Стус, що він несе в собі рідкісний національний скарб? Здається, усвідомлював. У всякому разі ясно усвідомлював, що ціна на національний скарб зовсім упала. Обминувши державний прейскурант і цінності тодішнього літературного ярмарку, Василь Стус розумів, що посідає в українській літературі вакантне високе місце. Він почувався патрицієм, що несе обов’язок солдата: якщо не я, то хто?

Повторюють вічне питання: чи є сенс у донкіхотстві поета, коли він і дні його життя мають неповторну цінність? У цьому питанні є спроба вже навіть тепер перетягти його на свій бік ... Тим часом нам треба зрозуміти: Василь Стус створив легенду свого життя не для слави, а в силу своєї природи. В трагічну добу нашої історії він мусів трагічно загинути, впасти смертю лицаря чести на самому дні тюремної системи.

Не може так бути, щоб усе никло й нишло, а життя залишалось. Звичайно, на другому полюсі пристосувань, служінь і вилянь мають бути високі постаті, живі за всіх, що беруть на себе обов’язок чести або хочуть брати і стати там, де колись стояв офірний вівар і свіча висвітлювала обличчя апостолів та мучеників. Стус не питає, чи важкий хрест, а природно й постійно ніс обов’язок чести, як спадок предків.

Це добра усмішка нашої національної долі, що вона в найчорнішу годину перед ранком дала нам людино-легенду з даром великого поета! Не треба нічого вигадувати, підтягувати – досить просто зрозуміти й триматись на рівні усвідомленого факту.

Але на легенду накладаються юрби ... Після революції з'явилися „діти” і „небожі” лейтенанта Шмідта...

Наш обов'язок чести – зберегти образ Василя Стуса правдивим. Ім'я його не надається для політичної демагогії і плякатного патріотизму. Під його прапором мають право збиратись безкорисливі ідеалісти – саме ті, хто світить незалежно від обставин і від погоди надворі.

Тільки через загибель – до життя! І ось, нарешті, в 1989-1990 роках Василь Стус підходить до виконання свого високого призначення: відтворити, відновити зруйновану культурну, духовну атмосферу, заявити про незмінне місце поета в люту пору історії України, коли змістились усі місця, але потрібний чистий прапор для всього живого.

* * *

*Я душу виробив таку прозору,
Що вже свою не одкидає тінь.*

Ця душа поетова повертається до нас його лицем. Особливо ясно мені уявилося це лице в мить, коли дійшла вістка про його смерть. І я спробував тоді намалювати портрет:

*Врізуючись гранітним профілем
Він ішов на повен зріст
вразливий і беззахисний
під градом націлених
очей об'єктивів магнетофонів
знав це автомати затриманої дії
але йтиме доки судилося Богом*

*Здавалося він остерігався шептати
щоб не впасти у фальш
він остерігався кривити і обминати
бо це початок блудної дороги
він остерігався тихо говорити правду
а голосне говорити пусте і дрібне
бо це початок великого злочину
перед Істиною перед Богом перед собою
початок духовною самогубства*

*Слухати його незвично й страшно
був у цьому якийсь виклик
читати листи було щемно
вручали їх з якоюсь ціллю
і важко було узгодити акцентовану прямоту
з делікатністю і лагідністю його серця*

*У тюремному дворі
де слугувались підлим шепотом і фіглями
Стус не прийняв правил тихого шепоту
у таборах де залишилось відсиджувати
Стус стояв або закривавлений падав
Було клопітно всім з його непримиренністю
і лоскотала тиха радість за цілість Особи*

*Стус пробивав головою
ватяну стелю
опущену на наші голови
що зжились з нею
навіть навчилися робити
міну самоповаги
Стус пробивається головою вище
І здивованими очима поета
вітає рідне вічне небо
і тихо усміхається*

*Слово поета Страдника
стає тихим і прозорим
як осінній птах у відльоті
і жадна нотка надриву
не порушує чистоти храму
де читав свої молитви-думи Шевченко
де яснів високим духом Гете
де Рільке і Пастернак
ловили промінь світла
і відтворювали узори життя
на тлі синього купола*

Слово Василя Стуса

*тихе як любов до рідного краю
де він знаходив зерня з якого виріс*

Але минули дев'ятини, сороковини... Минув рік. В хаті Базилеоса на столику стояло розп'яття, лежав кетяг калини і горіла свіча. За хатою стежили. Наше невелике коло збиралося туди, до Валі і Дмитра, на вулицю Чорнобильську, 17, на роковини смерті і народження. Звичайно, його Душа на Свят-Вечір приходить туди, до своїх... Мені уявився образ його Душі – відчужено просвітлений образ у кінці чорнобильського 1986 року. Цей рік багатьох пробудив, зблизив й уподібнив – чорний рік України на Чорнобильській вулиці в хаті замученого поета. Цей образ заговорив.

*Я прийду на Свят-Вечір між люди,
Білим птахом до вас прилечу
В рідну хату – вже що там не буде,
А від стовпчика „дев'ять»втечу.
Не добувши п'ятнадцяти чорних,
Понад темний тунель і шмон,
Де ревуть ненаситні жорна
І мовчить беззаконний закон...
Відболілися муки-печалі,
Відпустило запеклі сліди
І земля вже всотала всі жалі,
Що мене закрутили сюди.
Серед нищрсти, черствости, бруду
Я став нервом колючим доби.
Може, того й не відали люди,
Що у серці я був – голубий.
Але в тому рокованім краї,
Де роковані наші літа.
Чорний біль вічно серце крає
І на душу ляга чорнота.
Боже мій, з тих висот, як вата.
Білим болем біліє сніг ...
Я в Свят-Вечір радий обняти
Всіх, кого обіймать не міг.
Сплили злоби вали каламутні,
Пробивається світло основ,
Встає п е р ш а , є д и н а сутність,
І та сутність всього – л ю б о в .
Зникла тайна моєї з'яви,
Відіснився світ марноти,
Тільки чорна кирея слави,
Неприкаяно світом летить.
У Свят-Вечір мого народу
Звідтіть, де ні сліз, ні бажань,
Вам звістую про РАДІСТЬ ПРИХОДУ
І ВІДХОДУ за вічну грань.*

...Перегортаючи свої спогади, я задумуюся: чому так багато віршів (це ще не всі) присвячено Стусові? Здається, я майже нікому не приурочував віршів. Було це тоді, коли його слава і не снилась, і не носилась у повітрі. Та й чи єднає слава – це золотисте мерехтіння імени? Не інакше, як тривають наші зустрічі – над зім'ятим, знівеченим і поділеним на етапи життям. Базилеос приходить до нас на зустрічі – з усім своїм запахом нерозтраченого обірваного життя.

У БОРОТЬБИ ЗА ІСТИНУ

Вийшов у поле козак Мамай шукати долі й відстоювати правду перед навалюю напівправд, а там нікого нема!

– Гей, хто в полі, озовися!

Мовчить вітер. Тоді чуття істини підказує Мамаєві, що десь тут має бути каміння, яке буває час збирати і час розкидати.

Мовчить каміння. Лежить каміння незаймає: каміння ж важке... Тоді він кинувся слідами імітації і натрапив на давнє сіяння висівок і полови. Ага, значить тут діяв Ярослав Мельник („ЛУ”, № 2 ц. р.)! Але піді розшукай сівача, коли він, відай, уже й сам забув, де він коли щось сіяв... Колесо історії нині ж миготить і загортає вчорашній день.

Але в чистім полі прохоплюються емоційні заперечення Я. Мельника: Мамай – це химера! От він недавно читав у Белінського, що хохли одразу після битви розходяться пити горілку, а в творах їхніх поетів – „один крик і юрми гайдамаків, що летять звідусіль з „освяченими ножами”. Сама „поножовщина”.

Але тут я хотів би ласкаво зупинити для уточнень Я. Мельника і навіть, якщо можна, його „літературних однодумців” – тільки на хвилику: бачте, „освячені ножі” і „поножовщина” – це різні речі і різні мови. Освячення – це завжди моральна легалізація. За „освяченими ножами” – і хрестові походи, і козацькі походи, і гайдамацьке повстання. А „поножовщина” – це порухунки злочинців.

У логіці є такий перший закон мислення – закон тотожності. В літературі і в житті – це вкрай потрібний закон. Пишете про Шевченка – не можна взагалі про Шевченка. Треба конкретно – про твір, про проблеми твору – і вже, згідно з цим законом, розглядати проблему. А є А.

Наприклад, ви пишете: „бунтарські крики Шевченка („схаменіться! бо горе вам буде!”).

Нема такого в Шевченка. Може, ви хотіли б процитувати:

*Схаменіться! Будьте люде,
Бо лихо вам буде.
Розкуються незабаром
Заковані люде.*

Це з „Послання ...”, і це зовсім не бунтарські крики, а один з найглибших пророчих мотивів Шевченка: тут поет наче у воду дивився, тут кожне його слово було віщим. Ще 1911 року А.Луначарський пояснив: „Поети – це передусім учителі почувань... Хай же береже Україна благородні останки свого поета-пророка, що з її болів і туги створив для кожної людини дорогоцінний, чудовий твір мистецтва. Так само колись і старозавітні пророки із страждань свого безщасного єврейського народу створили незмірно багату поезію любови, надії і гніву”.

Але вернімося до Мельникової цитати. Без сумніву, в часи Белінського за таке цитування і тлумачення критик одразу втратив би доступ до порядних журналів ...До речі, Фройд, чие ім'я критик відкриває для українського читача, неодмінно зауважив би пропуск у цитаті *головних слів* – „будьте люде” і назвав би це обмовкою, або підсвідомим витісненням...

То правда, що над українською літературою тяжить фатум хуторянства (хоча це поняття після прочитання П.Куліша чи, скажімо, його видавця і коментатора професора Ю.Луцького (Торонто) вже не здаватиметься нам просто негативним). То правда, що творчість західноєвропейських філософів на українському ґрунті не прищеплювалася. Але то перебільшення, коли Я.Мельник гадає, що він „чи не перший подає їх українською мовою”. Цих авторів у нас постійно „розносили” і українською, і російською мовами, чим і забезпечили той рівень думки, який панує в статті „Коли ще думка спить”.

Взагалі перенесення чужих імен на рідний ґрунт – це робота для великого таланту. Від кількох згадок Шевченка про Шекспіра і Данте ці автори стали цікавими нашому читачеві більше, ніж після появи спеціальних брошур середнього гатунку. То дуже цікаве заняття – переглядати іменний покажчик у книгах великих авторів. Якраз у радянській критиці й публіцистиці часто вживається „ряд імен”, і тому нам уже не треба їх відкривати. Але нам цікаво відкривати сіль імен: як вони стали сіллю землі. А це під силу тільки справжнім сівачам.

У чому нещастя радянської критики і публіцистики? В тому, що вона прийнятною для свого часу мовою ілюструвала наперед задані істини. Там і не могло бути пошукової думки. Але коли в перебудованій газеті з'являється автор, який пише про розумову неповноцінність української публіцистики, то це не автор, а продукт цієї неповноцінності. Він не вміє коректно сформулювати таку думку: „Мені не відомі публіцистичні твори українських авторів, яких не публікували або публікували зі скороченнями, але з публікацій такої-то газети за такий-то час можу зробити висновок ...”

Здається, нині під виглядом плюралізму на нас насувається потік приблизності, поверховості, некоректності і гостромовності, що претендує на оригінальність.

„Легкость мысли необыкновенная”, – коротко сказав би Гоголь.

Нині в пресі спостерігається тенденція до глобальних тем. Це теми, які вимагають найглибшої культури думки. Говорити про національну психологію (на цю тему написано багато обережних, обтічних книжок) важко не тільки тому, що це діткливе питання. Різні національні групи за певних однакових умов поведуться дуже схоже. Говорити про національні особливості літератури між революцією і перебудовою та розстрілами поетів на початку 30-х – несерйозно. Зіставляти характери національних культур тим легше, чим менше знаєш: тоді хапаєшся за зовнішні ознаки і зіставляєш культуру з багатосотлітньою традицією і культуру, яку періодично нищили під корінь. Тобто порівнюєш стару діброву з придорожніми зрубами, порослими паростями.

Одне слово, тут лицарського поєдинку двох сторін не вийде... Але вийде довга черга скороспілих авторів до видавництва. Я б поставив перед цією чергою принаймні ще один бар'єр: четвертий закон логіки – закон достатньої підстави. А з незрілими судженнями треба почекати, поки визріють. Або упадуть самі за браком достатніх аргументів.

„Українці – європейська нація?” – запитує Я.Мельник, гордо підписавши під статтею своє село на Рівненщині („Київ”, 1990, №5.)

„Ні Шевченко, ні Франко ніколи не жили в Парижі”, – одважно розмірковує наш „історіософ”, відкриваючи нам зі старих конспектів поняття елітарного мистецтва.

Ніяково перегорнувши цю статтю, думаш собі: не треба з цими хлопцями дискутувати – треба їх повезти в Париж!

До речі, в Парижі, Лондоні, Нью-Йорку в нас є високоосвічені інтелігенти. Але вони працюють, як бджоли, в чужоземному середовищі і рівнем своїм показують, що українці є європейцями, полишаючи дискусію про європейські нації для кельнерів і завсідників буфетів.

Нині багато явищ національної патології проривається в пресу. Чи говорить це про невблаганну правду життя? Швидше це говорить про рівень нашої преси, про „недержання думки“, яка тяжіє до розв'язності і надриву. Так само, як редакційна пошта говорить не так про соціологічну панораму, як про характер людей, охочих писати.

Аналогія такої малокультурної є і в звичайній поведінці. Ми в суєті революцій і перебудов загубили такі слова, як *артизм* і *аристократизм*, що часто траплялися в наших селян. У літературі це знайдете і в Квітки-Основ'яненка, і в Шевченка, і в Марка Вовчка, і в п'єсах Старицького та Тобілевича, і в Кобилянської... Ось тема, яка чекає на свого дослідника!

Зрештою, всі знають і без літератури, що шляхетні характери йдуть не від освіти і науки. Такий стриманий аристократизм віками культивувався серед сильніших, обдарованіших натур, готових платити за честь і принципи. В народі їх поважали не тільки за часів Захара Беркута.

Цьому шляхетному типові важко було вижити в літературі, де панував дух кон'юнктури, догідливості, пристосовництва, безпардонне самохвальство, апологія „наймудрішої партії“, культ єдино позитивного ідеалу – все це розмивало контрольовану думку і збіднювало її до нагромадження стандартних суперлативів. Нині ця думка так і залишилася ледачою, тільки переорієнтувалася. Нині вона безпардонно все критикує і, не знаючи нічого святого, ні перед чим не зупиняється.

Тут ми підходимо до наріжного каменя всякої культури. Маєстат абсолюту, велика віра в святиню, прагнення до ідеалу підносять автора на ті вершини, де панує дух справжності, – справжнього шукання істини. Тут шляхетність зобов'язує, дисциплінує і додає духовного стоїцизму. Між великими панує згода у великому, незважаючи на їхні національні та інші відмінності. Але біда, коли за велику постать хапаються знизу, коли дюжина карликів демократично, „по-братньому“ тягне цю постать вниз, до свого рівня.

Радянське літературознавство багатіє на курйози. В 70-ті роки я читав у А.Каспрука виправлення Лесі Українки: Килина є позитивним образом роботящої селянки, а Мавка – ледащо...

У 60-ті роки мені довелося прочитати в журналі „Прапор“ поему В.Бондаря про Шевченка. Хворий на брак гідності був не лише поет – хвора була і редакція, й епоха, яка не відчувала тлінного запаху розкладу в „клясовій»критиці Шевченкового Заповіту. В повітрі носились мязми, проте, мені

якось вдалося опублікувати в „Літературній Україні»статтю „Постать велетня через велику і маленьку призму“, йдеться не про підтримку культу канонізованої в літературі постаті. Кожну постать можна критикувати. Але то має бути висока культура думки, яка може будити думку в читача, а не реакцію – таку, як на дзижчання одважно! мухи. Діапазон зазначеної хвороби широкий. Од безпардонного звеличування до негачії – один крок. З утратою культури читання втрачається інтерес до великого поета, до багатомірної, багатоплянової індивідуальності, яка, природно, може викликати різні думки. Такий читач перестає виробляти, різьбити себе. Навпаки, він бере великого поета як модель для вдоволення своїх співочих потреб.

Тим часом естетизм тримається на делікатному ідеалізмі. І це стосується не тільки феномену першого кохання. Що не кажіть, а любов – це священний трепет, священна хвороба, яка дає вам крила, дає хоробрість та силу підноситися до ідеалу, служити ідеалові. Любов ідеалістична. Але вона робить індивідуальність то-ншою, делікатнішою, скромнішою...

*Україно, ти для мене диво.
Україно, ти моя молитва!*

Ось яка сила зробила Василя Симоненка закоханим лицарем, що високо піднявся над загоном співців-патріотів, котрі надто ясно бачили бідність, каліцтво, приниженість і вади коханої.

„...Я – печальний син печальної раби“, – пише інший поет.

Але в цих словах, мені видається, вже нема ні лицарства, ні правди, бо мати в очах сина є портретом самого сина...

Правда втомленої душі не є правдою, бо вона розминається з духовним, світловим началом життя. Набір гіперболі і епітетів нічого не рятує. Можна величати Шевченка словами молитви „Отче наш“, можна його книгу величати „Новим Завітом“ – від цього поет не буде для нас ближчим. Творення ідола і розвінчання Бога – це різні точки цієї самої парадигми. Кожен по-справжньому великий потребує не звеличення, а розуміння його джерел і святинь. І такої ж, як у нього, поваги до цих святинь.

Чи не давній маєстат „Нового Завіту“ дав нам той рівень християнського стоїцизму, що віками тримав нас ясними душею над безоднею відчаю? Мені пригадується лист Альбера Камю німецькому другові, де він пояснює тогочасну бездуховну апеляцію до голої сили розчаруванням і відчаєм. Відчаєм озлілих синів ХХ віку. Сам Камю, подібно до Екзюпері, носталгічно тримався маминої руки, опираючись течії часу.

Ми маємо важку спадщину – матеріальну і моральну. Матеріальну, бо живі джерела забили „мудримі паперовими горами“ (Симоненко), створили цілі зони мертвого слова і навіть омертвили деякі теми, до яких страшно вата нині доторкатись. Адже, що не кажіть, націоналізм та інтернаціоналізм – це вічно живі, розумні ідеї...

Важка моральна спадщина вироблялась на ґрунті культивування напівправди. Успіху і нагород доскакували ті, що потрафляли, вгадували. Вони навіть пишалися тим успіхом, а непристойністю вважали заводити нереалістичну розмову про правду. Вважали за честь схопити відзнаку – „хоч маленьку, хоч півдулі”.

А тим часом ч е с т ь – як покинутий і погашений вівтар, втрачала авреолу і втрачала лицарів, що здобували право до неї доступитись.

„Що ви готові приносити на вівтар?” Я чую тихий школярський сміх у відповідь на старомодну риторичку... Але ж це запитання, з якого починав і завжди починатиме справжній автор... Він підходить до загадки „життя народу” і прагне доторкнутися не до чарівної шкатулки, а до рук, „що крутили жорна у переддень космічної доби”. Далі він бачить, що народ і досі в старій кріпацькій упряжці, що освіта його чимось навіть гірша, ніж була за дядка, що діти його покидають і пропадають десь у чужих світах... А тим часом на великому агітпункті напівправда, напівосвіченість, напівінтелігентність і напівлюбов до народу стали престижними.

*О царство півсерць, півнадій,
півпричалів,
півзамірів царство, півзмог
і півдум.
(В.Стус)*

На цьому ґрунті і розвиваються стриптизи різного характеру. Звільнення від прийнятих форм сковуючої пристойності.

Національний стриптиз викликає обурення. Від нього відгонить неврастенією. Тут є щось спільне з руйніцтвом храму.

Вернемось до споконвічних аксіом: добра культура включає моральну домовленість у засадах, а предметом дискусій є переважно вибір нових доріг. Низька культура – це брак домовленості в головному, суперечки з усякого приводу, при недотриманні законів логіки. Починаються суперечки з питань недискусійних, наприклад, „чия мама краща”. Суперечки емоційні, злі й безплідні: „Давайте, ребята, чаще зустрічатися і сперитись!”

Найспокійніше сперечатися про „Українську духовну республіку”: тут нічого не треба знати і нічим себе не обмежувати.

Ми не можемо гостро судити нинішнього літературознавця за брак належної освіти, бо він читав те, що йому давали читати. І всетаки дозволю собі запитати: „А що ви читали, бачили і чули всупереч тому, що вам рекомендували?” Насправді ж підносить те, що „всупереч”.

Ось стає літописцем „епохи застою” Віталій Коваль. Остання його публікація „Донос» („ЛУ”, №16) – про Остапа Вишню. Оснажена модним епіграфом з підписом „Біблія”, наповнена викривальним патосом. Але чи дає ця публікація на цілі дві газетні сторінки якесь поняття про суть таланту і драму Остапа Вишні?

Автор викриває вже викрите, але несподівано ставить у центр постать Б.Д.Антоненка-Давидовича. За те, що той опублікував негативну рецензію на чотиритомне видання Вишні.

Припустимо, в 60-ті роки В.Коваль був ще молодий і не міг прийти до Івана Світличного, щоб побачити і почути людей, які мислять чесно. Не міг прийти і до гостинної, для всіх відчиненої хати Антоненка-Давидовича. Але потім, у 70-ті роки, хата Бориса Дмитровича геть спустила. Як би він зрадив, коли б до нього прийшов незнайомий студент і поставив йому найдурніші запитання – про різницю між Гоголем і Вишнею, про літературних донощиків 20-х, 30-х, 40-х, 50-х, 60-х і 70-х років. І про те, що таке донос.

Чи вистачило б у вас духу, майбутні „слідопити”, переступити поріг видатного письменника, одвертого опозиціонера, який в умовах підслуховування готовий був вам хоч цілу ніч розповідати без лукавих замовчувань повість про своє життя?

Уже навіть 1983-го ви могли б бути третім при моєму діалозі з Борисом Дмитровичем: „Дане Євгене, мене цікавить ваша думка про творчість Остапа Вишні. Я колись виступав з критикою його гумору...” – „Я теж, Борисе Дмитровичу. Ще в школі я не зносив цих дешевих сміховинок, цих „зеніток” і „самостійних дірок”, читанням яких закінчувались після війни партійні балагани. Жалюгідне враження справив на нас, студентів, і сам Остап Вишня, якого привозили з агітковими цілями. Але потім я випадково натрапив на „Вишневі усмішки” 20-х років і несподівано відкрив для себе, що Остап Вишня був культурним, навіть інтелігентним письменником, близьким до ВАПЛІТЕ. Аналогія з Тичиною...” – „Він і тоді був нерівним: мене дратували ці невибагливі грубуваті сміховини, подвійні гримаси. Але ви кажете – він вам подобався ...”

Делікатний Борис Дмитрович умів вислуховувати аргументи проти... Я собі уявив, як він з розгону налетів на кумедний вістряк сміхотворства в ті роки, коли сміх викликав алергію. Це була знайома атака українських патріотів на „котляревщину”, на фарс і оперетку, на блазнювання. їм хотілось гострої, викривальної сатири, „розумної і благородної”, як казав Шевченко. Але сатириків у чотирьох томах більшовики не видають. А малоросійське сміхотворство на занедбаній і замінованій українській ниві росте, як бур'ян. І треба його корчувати якимось... Зрештою, обережно, щоб не пошкодити здорового кореня. „Як шкода, – пише Б.Вірний (Антоненко-Давидович), – що поруч „Вишневих усмішок” стоять прикрі „Вишневі гримаси”. ІВ.Коваль думає, що то був „зашморг першого доносу Б.Вірного”!

А може, В.Коваль так і не думає? Не може ж він не розуміти ним же наведеної цитати М.Хвильового, де той дорікає порядному письменникові за те, що так недоречно дав Полторацькому формальну аналізу для оснащення його „монографії” проти Вишні? Не може ж В.Коваль не розуміти, що Микола Хвильовий і в га-

дці не має називати публікацію Антоненка – Давидовича доносом. Не може історик літератури не розуміти, що “дело Губенко” виникло не в зв'язку з оцінками його гумору, а в зв'язку з приналежністю його до групи літераторів, яких прирекли.

Але коли це все так, то чи розуміє В.Коваль, що він пише донос на одного з найпорядніших українських письменників ХХ століття? Пише, примовляючи: „Шукаймо лицарів, із свічкою шукаймо”.

Огляньмо ще раз арсенал моральних суджень автора „принципової” статті: „Аби був знав, то, як інші, присвятив би усмішку „батькові”... Зі співчуттям і розумінням В. Коваль пише: „Остап Вишня, навіть підписавши разом з іншими прокляття СВУ, „врізав” тоді фейлетон по тих, хто зривав передвиборні збори ... А зашморг „вірних»висів над головою ...”

Чи не правда – з принципових клясових позицій б'є В.Коваль? От тільки як визначити ту „клясу”? Безхребетних? Ссавців?

Якщо б ще підійти з діалектичних позицій, то з ним же наведеного заголовку „Як засипався М.Хвильовий на захисті Остапа Вишні?” В.Коваль міг би зрозуміти, що захист кругом підозрілого М.Хвильового міг пошкодити Вишні більше, ніж напад Б.Вірного, бо це ж був напад „націоналіста”!

Автор заповнив дві газетні сторінки викриттям лицарства... Тут можна було б надрукувати змістовну проблемну статтю про гумор Вишні й про те, яку мав рацію масовий читач, яку мав Хвильовий, а яку Б.Вірний зі своєю критикою справа.

Але, погодьмося, цього не напишеш, коли розумієш речі на рівні судження: „Гоголь, доведений до відчаю, спалив свої твори”. Ех, якби у вас хоч мільйонна частка гоголівської вимогливосте до себе, ви теж спалили б свої твори...

Чи розуміє ж він, що золотий фонд української літератури – це лицарі, які не розмінюються і не продаються. Слово їх забезпечене нерозмінним запасом правда і ціною власного життя. У них були свої людські слабкості, як у всіх, але вони не слугували брехні, не зраджували національної гідності, а коли вже виходили на дорогу чести, то з неї не сходили під страхом смерти.

„Доноси лягли на Вишню, Довженка, Хвильового, Симоненка, Стуса”, – пише В.Коваль. Звичайно, лягли і лягають – така система. Але письменник, який підписується під своїми творами, доносить на себе сам. І Хвильового, і Довженка, і Стуса били за те, що вони йшли проти течії.

Хоч би скільки розносила письменника критика і навіть засуджувала його слабкості – цим прокуратура не цікавиться. Вона потребує політичних доносів. На полі політичного доносу працювала ціла „когорта критиків”, і це є особлива, ще не почата тема. Але вона ніколи не буде розпочата, якщо В.Коваль розвінчуватиме лицарів і перемішуватиме їх з донощиками. І то за умов, коли перших у літературі одиниці, а донощиків, поєднаних в одній особі з графоманами, – леґіон.

Розрізняти перших і других просто: перші діють проти своїх особистих інтересів, другі малодушно заробляють тридцять срібників різною монетою.

Декого збиває з пантелику те, що ті і ті сиділи часом разом. Бувало. Але й там вони були на різному рахунку. Відомий донощик на Миколу Зерова і Миколу Вороного – Петро Колесник. Він повернувся і ще встиг публікувати клясичні доноси за підписом доктора філологічних наук. Підніміть старі газети – і ви знайдете морально-теоретичне обґрунтування такої діяльності: Л.М.Новиченко доводив, що це і є справжня мужність – викривати.

Нас тримали в атмосфері постійних викриттів, емоційних і непереконливих. Викриття і зацьковування навіть перестало викликати в нас активний протест. То складна проблема – правдивість свідчень. У житті неправдиві свідчення є часто не злонависними, а просто легковажними і необачними. Правдивість свідчення в деяких випадках вимагає великої культури і дисципліни думки, великої коректності й стриманості судження. Ваша вага, ваша справжність – у виваженості й глибокій правдивості вашого слова.

А тепер увімо собі, що В.Коваль, замість цитувати євангельський вислів про фарисейство, процитував восьму заповідь і зостановився. Тут він би задумався, чи була критика Б. Вірного неправдивим свідченням? Після того він би задумався, чи можу я на ґрунті певної спільносте з Вишнею давати неправдиве свідчення про видатного письменника, на якого за життя 50 років підряд давали фальшиві свідчення, і преса їх охоче друкувала? І тоді стаття „Донос»не була б написана. А там же цілий потік дезінформації.

І смертельно тоскно стало мені від думок: „Радянські літературознавці! Не мені б, не мені б захищати жменьку лицарів української літератури. Надворі 1990-й рік – вже можна... Ви повинні їх захищати! Але як це пояснити, коли ви самі цього не розумієте! Без них вас нема! Без них взагалі нас нема – ми нічого не значимо”.

Тоскно мені стало, як у старі часи – після приймання екзаменів з української літератури в 58-го студента-заочника, який випалив: „А в тих посібниках що? Хіба то історія?”

...І вийшов я в чисте поле, аж там сидить козак Мамай, співає своєї і позирає навколо.

– Ну, що в чистім полі? – питаю.

– Та що – вуса! – кидає Мамай.

– Які вуса?

– Густі. Як повернеш навпаки – виходять брови. І знаєш, дядьку, весь час мимрять: „Ты недоволен... и ты недоволен... но я вас примирю: закрою газету...” – А далі що?

– Місяць рогатий. Недарма його ховав у кишеню гоголівський чорт.

– Бачиш, місяць – це теж загадка. Одні народи бачать на ньому, як брат брата підняв на вила, інші –

мисливця з лисицею...

– А ти ж що – проклав свою борозну в полі? – запитав Мамай.

– Та де там борозну, коли не видно землі. Сама струхлявіла січка. Згортаєш її в копиці, а вітер разносить. Часом трапляється заповітний папірець, списаний кров'ю, часом обдертий плякат часів Зерова-Хвильового: бур'ян розрісся на справжню тайгу і закрив красвид навіть на Чумацький Шлях Сагайдак, „до повіту 60, до станції – 80, і в учительському помешканні самогонний апарат...”

– Тепер автобус ходить двічі на тиждень, – розважив Мамай і докинув: а зі своїм Гете – не розминувся?

– Знаєш, він вважає, що треба поверх січки орати. Не знаю, який він там філістер у розмовах з Набоковим, а в чистім полі він свій хлопець. Озон!

А віз стоїть і нині там. У чистім полі край дороги. І всі чекають: хто впряжеться везти...

1990 р.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Потяг до Європи – з кіннотою і на танках, потягом і пішки потаємно – жителі імперії відчували завжди.

У сучасній політичній фразеології дедалі частіше повторюються поняття – „спільний європейський дім”, „загальнолюдські цінності”, „духовна спадщина”. Раніше любили поняття „люди доброї волі”, бо наповнювали його радянським змістом: довірливі добрі простаки, готові боротися проти своїх урядів під нашими гаслами „мир і щастя”, соціалізм...

Мало хто задумувався над тим, що ми внесемо в спільний європейський дім і чого чекають від нас. Очевидно, чекають насамперед зрозумілої спільної мови. Але якою мовою там заведено говорити, у цьому багатолюдному і багатоповерховому домі?

Кажуть, що багатий господар того дому схожий на мольєрівського міщанина Журдена, здивованого відкриттям того, що він весь вік говорить прозою. Але в нього все ще є вчитель, який нагадує, що та проза наскрізь пронизана духом і буквою християнської культури, яка викристалізувала загальнолюдські цінності. І високі готичні собори, і впорядковані підприємства, і розкішні супермаркети виростають і зберігаються тому, що зберігаються старі поняття чести, гідності, доброї волі. Всі вони, пояснює вчитель, перейшли в поезію й прозу з вічної книги Святого письма. Вся етика й естетика – з християнського коріння!

Але повернімося до нашої прози. Десь у середині 60-х років до редакції „Українського ботанічного журналу”, де я працював відповідальним секретарем, зайшов зі своєю статтею автор із Середньої Азії і поскаржився, що там важко йому, українцеві, надрукуватись. Я спершу слухав його з мовчазною підозрою, потім зацікавився.

– Не люблять не тому, що я українець, а тому, що перешкоджаю місцевим кадрам.

– Хіба в ботаніці є така конкуренція?

– Є рівень, який виключає нижчий рівень, – пояснив він. – Там багато авторів не знають латинської термінології і не приймають правила вивчення історії питання.

– Тобто як? Пишуть довільно і описують те, що вже десь описане?

– Приблизно так. Грамотний ботанік не може цього вписати в науковий контекст – і вони не приймають до себе такого ботаніка...

– Те ж саме, – кажу я, – що ми маємо в радянській літературі: мене з тріском викинули з „ідеологічної роботи” за те, що я вважав неприйнятною агітаційну літературу – з боку естетичного, і з боку моралі, і з боку логіки...

Уявіть собі шахіста, який не приймає правил гри! Або музиканта, який не визнає нот... Але ми добре уявляли біолога, який не визнає генетики і мистецтвознавця, який не читав Біблії...

Провінція – це світ замкнений, відгороджений і самовдоволений. Зі своїми неписаними законами і місцевими мітами. Там є місцеві світила, які мають свою полегшену версію історії, свої місцеві цінності і свої істини, розраховані на довірливих і вибачливих.

Але там не терплять мудреця, який живе на сусідньому хуторі і теж на щось претендує. Там люблять жити поза контекстом.

А проте й тут виробилися свої традиції. Найсильшим боком нашої, найпередовішої в світі, літератури була критика. Тут було вироблено майданчик – розміром з Колізей – і було вчено кого треба з позиції єдино вірного вчення у в світлі останніх геніяльних висловлювань... Нині той майданчик поріс лободою: нема світла ідей. Призабувся ритуал. „Воля!”, як казав евенк у тайзі. А проте з острахом позираєш: майданчик же чомусь пустує... То Я.Мельник з'явиться продемонструвати свої піруети проти когось, задекорованого під Шевченка. То півень прокукурікає, то курка закукдачече...

Аж, нарешті, з'явиться щось поважніше.

ПРОБЛЕМА ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТОТОЖНОСТІ ЗА УМОВ ТОТАЛІТАРИЗМУ. Досвід української літератури. В.Діброва. „Слово і час”, 1991, №3.

Стаття настроює на роздуми – самий тільки ряд слів, позавчора заборонених: відсутність національної держави, національна мітологія, неоязичництво, сатанинські міти і т.д.

Але поки я відволікся зі своїми роздумами, магічний майданчик оживає. Сюди приводять поважного Олеса Бердника, Ліну Костенко, Валерія Шевчука і ставлять їх в один ряд. Очі тих, що вже знають „досвід

української літератури”, світяться цікавістю: поставили в ряд – значить будуть вчити. Але чого вчити? З позицій патріотичних – теж нічого не навчиш бувалого Олеса Бердника...

В.Діброва говорить про десакралізацію літератури. Загалом слушно. Але – якої літератури? Тієї, де примусова політизація і тотальне безбожництво випалили сакрум „до основанья”!

Там, де автор виривається з полону неясних слів, де він переходить до ясних – говорить правду! Нова примітивізація Шевченка („батько нації”, „наш Новий Завіт”), спроби іконізації В.Симоненка і В.Стуса – це явища справді загрозливі, це друге коло того самого пропагандистського радянського Літературознавства. Іконізувати поета – це погасити і загубити...

„Про них треба добре пам'ятати, але не меншим злочином було б зараз плекання комплексу мучеництва і роздирання виразок...”

Все правильно – плекання комплексу і роздирання виразок – це для дрібних і неталановитих... Але що значить добре пам'ятати? Чи не означає це тривоги за те, що нам бракує великого і талановитого, який без жалів і без сюсюкання написав би правдиві образи тих поетів і по-людськи віддав би їм і нашій історії належне і як поетам, і як людям, що забезпечили вартість свого слова усім своїм життям.

Власне, це поки що єдине, з чим ми можемо входити у світовий контекст, туди, де заведено віддавати належне людській справжності. Там цінять повноту слова. Що не кажіть, постаті, які символізують єдність слова і життя, – це нині оригінальні постаті.

А тим часом, поки я так міркую, В.Діброва говорить речі, з якими не погодитися не можна:

„Опинившись у таких несприятливих умовах, пригнічена („просвітянська”) культура намагається якимось перебути різкі виражі жорстокої історії, захватитися у материнську утробу національної мітології (Мати Україна, ірландська Кетлін на Уліен, російська Родіна-Мать), у золотий вік минулого чи майбутнього, поринути у різні утопічні, мілленарні видіння”.

Тут можна було б хіба лиш докинути, що коріння є взагалі болем сучасного світу. Здається, він сахається перед майбутніми пустелями цивілізації, і всі кидаються шукати свого коріння, аби впевнитись, що живуть, а не пливуть у снах.

Отже, очевидно, тут треба думати про те, щоб не затоптати справжнього живого коріння в пошуках мітів, у гонитві за мрією про минуле.

В.Діброва чи не перший діткливо зачепив наших мітотворців і ввірвався в зачароване коло українського словесного патріотизму – в саму „ДУХОВНУ РЕСПУБЛІКУ”. Можна сказати – зробив піонерський еккурс у замріяні джунглі неоязичництва і відкрив там те, що є.

„Неоязичництво О.Бердника є калейдоскопічною мішаниною з різноманітних недовірувань, забобонів та відгомонам східного езотеризму, густо замішаного на українському романтизмі. Важливим є те, що як „Маніфест” О.Бердника, так і „Скитська одиссея” й „Мислене дерево»знаменують повну перемогу жіночого начала над чоловічим. Серед найбільш сакральних понять, які О.Бердник робить святинами „нової свідомості” – Мати-України, Небесна Січ, Церква Святої України, Горня Республіка, Небесна Хортиця – не випадково геть відсутні „святині” чоловічої статі. І ця тенденція не обмежується словами. Бердник неодноразово і наполегливо підкреслює пріоритет „духовного творчого життя»над потребами „фізіології, економіки чи енергетики”, Людської Душі та Духовності над „гіпнонаркотичною ідеєю державности й так званого „закону”, тобто тріумф ідеальної спільноти над структурою”.

З одного боку – це атака нищівна. Але не так то легко взяти „Духовну республіку”: заки атакуєш, цей фантом з'явиться на другому краю губернії або й планети, і найвразливіший супроти здорового глузду Олесь Бердник знову співає патріотичної пісні про Фенікса...

Поставлена поруч Олеса Бердника Ліна Костенко не знає, чого від неї хочуть. Її раціоналістичне мислення слабо уживається з мітотворчістю. Що вона утверджує жіноче начало, то цього вона й пояснювати не стане. Що вона має поетичне право на свої візії „скитської одиссеї” – цього теж не захоче пояснювати. Тому вона підіймає руку і просить дозволу покинути ряд...

Справді, немає в баладі Ліни Костенко концептуальное. Чому б їй не написати фантазії на доісторичну тему, де „нема письмен – є дивне слово казки”. І чому б авторові, який обстоює свободу літературної творчості проти всяких приписів, не дати свободи – десь поряд з групою „Бубабу” – жанрові поетичної фантазії на доісторичну тему?

*А наше діло – все це прополоти,
Аби хоч крихту істини знайти.*

– цитує В.Діброва Ліну Костенко і пояснює: „На думку Л.Костенко, поет є шукачем істини”.

Я залишу це пояснення з посмішкою і без коментарів...

Але далі з деякою ніяковістю читаю, що В.Шевчук „геть відкидає загальноосвітнє і духовнє значення християнства. Як можна так легко писати про автора, який зробив для відкриття освітнього значення християнства більше, ніж цілий інститут літератури. Тут уже мимоволі стаєш проти В.Діброви і придивляєшся до його критичного арсеналу. В цьому арсеналі, судячи з посилань, речі необов'язкові, судячи з тексту, – поняття довільні.

На лінії залишається останній клясик неопоганства Валерій Шевчук, і тут усі мої симпатії мали б бути на боці В.Діброви.

„Деї та аргументи В.Шевчука порівняно з Хартією О.Бердника видаються набагато скромнішими і не

такими далекосяжними, хоча спрямовані вони в той самий бік. Його спрощений та упереджений погляд на християнство повністю ігнорує той факт, що ця (як і будь-яка інша) релігія не є лише ярмом: вигадкою злих нудьгарів і підступною пасткою для наївного розуму. Християнство принесло в світ не тільки ідею про гріх та покору, а й поняття особистості, совісти, відповідальності кожного за свої діяння, свободи волі, людської суверенності та, якщо хочете, поняття історії. Антихристиянство В.Шевчука не можна пояснити лише носталгією за добрими старими часами. На мій погляд, у дихотомії історія – мітологія та ідеальна спільнота – структура він свідомо вибирає мітологію та ідеальну спільноту, в результаті якої Україна стає мітологічним центром світу, де панують колективізм, рівність та мілленарне світобачення”.

Коли автор твердив: „усі три автори одноставно віддають перевагу язичництву”, то я думав, що це твердження з позицій християнства. Але після такого захисту християнства перед В. Шевчуком трохи розгублюєшся, особливо перед виразом: маємо один із „сатанинських мітів”, типових для тоталітарного суспільства.

Власне, В.Шевчук безперечно заслуговує на поважне критичне обговорення, і зокрема на питання: якою мірою він, один з найталановитіших сучасних прозаїків, працює на ниві нашого духовного відродження в європейському контексті, що передбачає відродження моральних та етичних духовних констант людщини християнського світу?

Варто зупинитись на тому, видать з тону статті – негативному, що принесло християнство: ідеї про гріх і покору. Як легко тут попускається критика поняття гріха!

Не відповідає істині твердження, що „християнство принесло в світ ідею про гріх”. Ідея ця давня, старозавітна, і ви самі це знаєте: перший гріх Адама і Єви. Старозавітний також гріх творення золотих кумирів, так добре відомий нам з власного досвіду. Старозавітний гріх переступу через заповіді, так добре відомий нам з власного досвіду. Гріх побивання пророків камінням за їх високі нагадування – так добре відомий нам з досвіду.

То правда, що християнство принесло оновлення і в поняття гріха, і в поняття спокути, і в поняття прощення.

Словом, цю азбуку нашої культури треба знати. Так само, як треба знати і великі поняття гордині та покори – теж старозавітні, дохристиянські. Нам не треба зупинятись на тих поняттях, бо маємо в пам'яті величний образ упокорення – Книгу Псалмів, і маємо перед очима сімдесятилітню руїну Вавилонської вежі, складену з каміння гордині й самовдоволення.

Але тут пора звернутися до першого вірного півречення, з якого починається стаття В.Діброви: „вписати українську літературу в європейський контекст ХХ століття непросто...” Замість „непросто” я б цю думку продовжив конструктивно: „Значить передусім прийняти мову і цінності, збережені європейською традицією”. Абсолютно неміслимо, щоб в європейському контексті фігурували такі незаповнені слова, за якими стоять засадничі вартості європейської культури.

Не можна чекати дива від партійно-просвітницьких книг Б.Олійника: там рівень непевного вживання біблійних понять добре корелює з напрямком думки. Але кожен раз з надією повертаєшся до молодших... Перегортаючи листочки товстих і тонких книг, дивуєшся, як мілко розлилася в наш час ріка християнських джерел. Ось перед нами стаття Миколи Рябчука „Картагена має бути зруйнована?” („Комсомольское знамя”, 16.4.91). Автор заперечує позиції „максималізму, нечутливого до нюансів”, але тут же застерігається, щоб його не запідозрили в християнській невибагливості: „Йдеться, зрозуміло, не про етичний релятивізм і навіть не про християнське всепрощення: зло мусить бути назване злом, а злочин – злочином”.

Нагадаємо, що християнське всепрощення, поряд з поняттям гріха, є вузловим поняттям християнської етики. Якщо ми будемо розглядати всепрощення поруч з етичним релятивізмом, то ми не те що не впишемося в європейський контекст, – навіть у сільському контексті нас не приймуть. Бо якщо ви скажете сільському псаломщику, що всепрощення – це моральна невибагливість, він вас зупинить: „Та ви що? А де ж ви навчилися називати зло злом? Християнство заперечує помсту та розрахунок (око за око). Але то не значить, що не помічає, не розрізняє, не категоризує. Навпаки, християнство вчить вести суворий моральний рахунок провин словом і ділом, і навіть потаємною думкою. Виставлена вами принциповість – це формальність порівняно з суворим максималізмом християнства, яке зриває всі маски і зазирає в душу. Хто такий Пилат за вашими критеріями? Намісник, який з боку юридичного і з боку політичного діяв бездоганно. Але морально-християнське судження прочитало в його серці негідні мотиви („зادля страху перед юдеями”) і навки записало йому гріх умивання рук. Юда за юридичним рахунком не спричинився до смерті Христа, бо все відбулося б і без нього, але християнство створило вічний образ зрадника і відступника. Петро, що тричі зрікся учителя, був одважним учнем, і, як на нинішній рахунок, можна було б і не помічати хвилин його малодушности... Але на кожній сторінці Євангелії ви відчуваєте напружений драматизм між Є і ПОВИНЕН, відчуваєте суворі імперативи і суворі судження про рід зміїний та лукавий (хоча формально фарисеї часто мали рацію)”.

Отак залучив би вас до світового контексту сільський псаломщик і нагадав би: „і провини ваші будуть прощені тією мірою, як ви самі прощаєте – тільки тією мірою...”

Але справа зовсім навіть не в європейському контексті, а в нашій культурній спільності, можливій лише при спільності справжніх понять, а не гумових слів-замінників. Нас термінологічно об'єднує антикомуністична хвиля часу, його газетна мова. Однак справжнє об'єднання – на позитивній хвилі, якщо не спільних ідеалів, то принаймні спільних знакових систем. Адже при такому розумінні християнства, як у наведеній цитаті, його не можна ні зрозуміти, ні прийняти. А за ним – наша тисячолітня історія, наша мова – ота сама про-

за, про яку не знав мольєрівський Журден.

Чи варто так довго зупинятися на ключових засадничих поняттях нашої традиційної і глибоко вкоріненій в Європі етики і моралі?

Варто, бо рівень усвідомлення цих понять задає рівень усім нашим думкам і творам. Без цього рівня, як пролеткуль гінцям без джерел, не підняти до творчості, яка вписується в серйозний контекст. Не просто знати Біблію, а розуміти її джерельну силу, що живила й живить нашу творчість.

Одним з джерельних понять цієї закритої Книги є висміяне одважними агітаторами і комсомольцями 30-х років поняття Страху Божого. В англійській це слово перекладається як повага, Це те велике почуття, яке ставило людину на своє місце, і чим більше було в ній смиренности, тим більше наповнювалася вся істота повагою і самоповагою.

В стриптизах безбожництва все це загубилося, і замість самоповаги й гідности вискочило „я» як альфа та омега сущого. Ця пошесть опосіла і літературу. Погодьтеся, тон поваги взагалі, як передумова серйозного контексту є добрим тоном. А такий добрий тон особливо потрібний, коли підходиш до наших авгієвих стаянь, де гори розвінчування притрушені порошком сакралізації, де комплекс меншовартості вибухує ігрищами самозневаги або цвіллю містифікації, де милі незавершені легенди доісторичних часів» дико вибуяли до струнких гльобальних теорій. До цих милих патріотичних споруд треба підходити зі серйозністю працівника, який ставить добре продумані запитання і кидає світло на рослинку, вирощегу в імлі.

Нарешті я з особливим зворушенням підходжу до того пасажу статті В.Діброва, що присвячений П.Мовчанові й мені. Цитую:

„Сталін колись назвав письменників інженерами людських душ. І цей механістичний підхід до життя, котрий є сутністю будь-якої форми тоталітаризму, зашморгом обхопив нашу літературу...

„Щоб там не було, – заявляє поет і критик Євген Сверстюк, – а письменник мусить бути громадянином, відповідальним за свою честь, за свою землю, свій народ – як посол перед людством. І оглядати свій край з високих позицій – з найвищої точки свого краю... Нині письменник, який цього не розуміє, не може розраховувати на увагу й повагу читача”. Письменники, переконаний Павло Мовчан, належать до тих одиниць, „які покликатгі свідчити перед Богом і людьми”. Обидві вищенаведені цитати належать митцям, котрих мало хто запідозрить у симпатіях до соцреалізму”...

Зворушують мене, власне, асоціації навіть не з сусідством Сталіна, а з тим тоталітаризмом.

На 36-й зоні був незабутній майор Федоров, талановитий каратель. Коли йому набридли слова, які любив казати маленький рудий зек Грілюс, то він майже добродушно вигукував: „Ну, какой же я тотализатор, Грилнос?»Поки Грілюс збирався з поясненнями, маленькі сірі очі майора обмацали всю постать Грілюса і зупинились на незастебнутому гудзикові бушлата. „Почему, Грилнос. вы нарушаете форму одежды? Я вас лишаю очередного свидания”.

Всім було ясно, що побачення з рідними зек утратив не через гудзика, а через „тоталізатора”. Майор був таки „тоталізатором”: у його огульній свідомості зек був порушником і кари гідним, а незастебнутий гудзик тільки симптомом несхожості, на яку реагує агресивно-тоталітарна свідомість, тобто ідеологізована свідомість, яка не має відношення до істини чи обов'язку, але має ідейний нюх, що об'єднує все.

В.Діброва гадає, що життя є завжди боротьба, і не треба перетворювати письменника в солдата ідеологічного фронту. Загалом правильно. Але мені б хотілося на один день повернути хлопців, які з такою нехитістю й нерозумінням перегортають сторінки шістдесятників, у ту атмосферу, яку треба знайти. Атмосферу хольства, вірного служіння партії, обов'язкового звеличування й оспівування, готовости й відданости...

На кожному кроці перед вами стояв вибір: або приєднатися до солдатів ідеологічного фронту, або залишитися білою вороною, на яку кидають болото, примовляючи: „то за відповідальність і свою честь”, а то „за посольство перед людством”, а то „за увагу й повагу читача”. А потім ці репліки юридично будуть віднесені до слідчих протоколів і вироків.

А чому? Бо ми стояли в обороні засадничих понять культури, в обороні спільної мови культури, в обороні святинь, на які наступала ідеологія, щоб перетворити їх собі на матеріал... Це та позиція, яку здавати не можна. Мусиш!

Отже, треба трішки більше уяви і просто уваги, щоб відчути: біла ворона не пише вам „тотального” літературного маніфесте, але залишається стояти на своєму, як застережний знак: не смій покидати цю оборону! Це – вічне поле. Воно – під колесом історії. Воно, до речі, включається в європейський контекст.

„Але зверніть увагу, – пише В.Діброва, – на слова „мусить”, „повинен”, довкола яких будуються літературознавчі концепції цих та багатьох інших авторів, для яких письменство є сферою сакральною, цариною правди, а точніше – істини”.

Якщо звернути увагу, то неважко побачити, що ці слова стосуються не літературознавчих концепцій, а людської позиції. Проте мало звернути увагу, треба ще й знати, що ці слова не з тієї книги, що ви думаєте. Це – з етики Канта „Критика практичного розуму”. Точніше – від Нагірної проповіді, що лежить в основі етики Канта. Тобто з того самого християнства, яке ви відстоюєте перед Валерієм Шевчуком. .. Очевидно ж, відстоюєте не для того, щоб покритикувати Валерія Шевчука, а щоб відстояти засадничі цінності, життєво необхідні сьогодні.

Дуже насторожує ваша посмішка в бік „правди, а точніше істини”. За цими затертими словами стоїть парадигма, поза якою ви залишаєтесь по той бік себе – обома ногами в профанум. Біля того воза, що і нині там...

Коли хтось хоче відродити затоптане і поганьблене в нашій літературі поняття сакрум, не треба лякати-ся, що він хоче сакралізувати літературу. Гоголь, який заклав основи різних напрямків літературних і не створив релігійного персонажа, може, найбільше розширив сферу сакрум у літературі...

Християнське поняття свободної волі лежить в основі європейського розуміння свободи слова, свободи напрямків і шукань.

Якщо хтось вважає, „що істина” і „повинен” – це з арсеналу тоталітаризму, то йому ближче до Духовної республіки: там нічого не „мусиш” і не „повинен”. Приймуть, а далі живи як хочеш.

Але ви не хочете в „Республіку” Олеся Бердника, бо хочете в світовий контекст. Драма роздоріж!

Та не така вже велика драма. Пригадую з дитинства, одна мама напучувала хлопчика словами: „Хочеш іти в гості, – ти повинен поцілувати руку тьоті Н., повинен бути уважним до старших, мусиш подякувати і встати з-за столу разом з усіма, інакше в цей дім не приймають”.

– Е, – протестував малий, – знов те набридле „мусиш”, „повинен”...

– Чому мусиш? Ти зовсім не мусиш ходити туди в гості...

1991 р.

ФЕНОМЕН ШЕВЧЕНКА

На хвилі історичних припливів і відпливів Тарас Шевченко то приходив до нас, як велике сонце, то віддаляється, як далека зірка, від якої залишається сама назва. Вдаюся до цього космічного порівняння не задля звеличення. У нашому мікросвіті справді живе макросвіт. На нас діють його закони, навколо нас витають, нас будять і опромінюють вічні супутники – носії Духу. Істину вчення Григорія Сковороди про єдність трьох світів – мікросвіту, макросвіту і світу Біблії – ми гостро відчули в ХХ столітті, коли від втрати цього третього світу почали розпадатися і глухнути перші два. Ми стали ворогувати з природою і з собою...

Феномен Шевченка відбиває нашу національну природу, наше світосприймання, наше минуле і нашу надію на майбутнє. Він символізує душу українського народу, втілює його гідність, дух і пам'ять. Отже, Шевченко в нас більше ніж великий поет – він національний пророк і мученик, розіп'ятий і воскреслий.

Нині, коли Україна стала місцем найжорстокіших експериментів віку, великою Чорнобильською при-тчею, Шевченкове сонце зазирає нам у вічі так, як ще ніколи. У спробі збагнути його ми натрапляємо на скляну стіну, споруджену часом великих духовних спустошень.

За стіною стоять давні знайомі антиномії (протилежні судження, кожне з яких правильне).

Шевченкова поезія проста – і в Шевченка немає нічого простого.

Шевченко поет наскрізь соціальний – і Шевченко завжди і весь у сфері духовних проблем.

Шевченко національний у всіх виявах – і Шевченко скрізь ставить проблеми загальнолюдські.

Скляна стіна відмежовує нас од світу трансцендентних ідей, які були рідні й зрозумілі Шевченковим сучасникам, що починали свій день молитвою. В цьому ключі вони сприймали свого поета.

Написавши слово Бог з малої літери у всіх виданнях „Кобзаря”, наш лютий час дав свій антишевченківський ключ до книги. Справа в тому, що таке переосмислення **центрального образу** перевернуло призму Шевченкового світосприймання і здригнуло великі світила Шевченкового світу – Любов, Істину, Волю, Добро, Матір, Украшу... Все пішло на скалю соціальних відповідників... Кілька поколінь українських читачів проходили школу (середню і вищу) знедуховлення свого національного поета і замінювали його образи поняттями жорсткої класової боротьби, „за перемогу революції”, „за владу”, „за знищення” і т. ін. Ми здригнувалися до кон'юнктури сьогоденних вартостей.

Шевченко несе християнський ідеал згармонізованої людини, яка живе у згоді з собою:

*Добре жити
Тому, чия душа і дума
Добро навчилися любити.*

Розтоптаний чоботом брутальної сили, яка наступала віками на наш край, примовляючи „і ми ваші і ви наші”, цей ідеал іскрив і спалахував полум'ям бунтів і повстань.

Крізь холодне скло відчуження цей ідеал блякне, а з художніх епізодів боротьби і помсти вибудовують принцип ненависти...

В українському народі ходить легенда про недрукованого, замовчуваного Шевченка. Цю легенду легко спростувати: лише кілька творів з „антимосковськими» мотивами зникають з „Кобзаря” в чергову епоху застою, деякі рядки з такими ж мотивами фальсифікуються... Але не в цих дрібних крадіжках суть легенди. Народ відчуває, що весь Шевченко підмінений – „не той Шевченко”. Підмінена і сама любов до Шевченка: адже його вже від появи першого „Кобзаря” в 1840 році Україна любила з трепетом – „як діти батька”... Нині більше, ніж у минулому столітті, промовляє нам Шевченків образ:

*Несли, несли з чужого поля
І в Україну принесли
Великих слів велику силу
Та й більш нічого.*

У цих словесних пісках величі шевченківських святинь не годна оживити навіть магія його слова – могутня естетична стихія його поезії. Адже поетичний твір існує не в знаковій системі, а в прочитанні, у відлу-

нні... Поет живе в душі – він потребує великої розкутої душі, вільного читача. Він оживає тільки наполовину в душі, скутій страхом, позбавлений „святої воленьки”. Досить сказати, що та свята воля, яку Шевченко звеличив і оспівав, може, як жаден поет у світі, і яка в бідній уяві радянського читача означала передусім „звільнення від соціального гніту” – та свята воля у Шевченка йде від дарованої Богом людині СВОБІДНОЇ ВОЛІ як єдиного способу саморозвитку індивідуальності. І сучасники Шевченка, і наші сучасники не зазнали смаку тієї волі, яка змушує людину випростатись на повен зріст, шукати долі над прірвами і творити її на повну силу. Одне слово, воля – не просто „СОЦІАЛЬНИЙ і НАЦІОНАЛЬНИЙ ІДЕАЛ”. Воля, як і життя, – це вищий дар Божий. Звеличена поетом проста людина є суб'єктом морального закону, носієм свободної волі – „святої воленьки”.

Мабуть, жоден з великих поетів світу не вистраждав так важко свободи як вищого Божого дару і не зміг сказати так одчайсно за живих, за мертвих і за ненароджених:

*Бодай ті діти не росли,
Тебе Святого не гнівили,
Що у неволі народились
І стид на Тебе понесли.*

На такому ж рівні і жадоба правди:

*Нехай же серце плаче, просить
Святої правди на землі.*

Шевченком правда на землі не просто антонім кривди. Вона завжди йде від „Духу Істини, якого світ не хоче прийняти”.

Шевченкова мати – це і свята мати, освячена авреолею Марії...

Шевченкова дума – це розмова з Богом... Зайвим було б казати, що Шевченкова любов іде від євангельського джерела, як всетворяща сила життя...

Нині Шевченка „всі люблять”: його прийнято любити. Відомо, що особисто Тараса Шевченка любили ще за життя. Але любов до його імені, яке стало символізувати душу українського народу, то інше питання.

Не будемо говорити про тих, кому Шевченко залишив свій біль і свій заповіт. ..

У революцію, коли точно за його пророцтвом „в огні її окрадену” збудили, стало звичним хапатися за ім'я Шевченкове – і любити його. Відомо, що ім'я поетове любив і червоний командир Боженко, який наклав на проханні полтавців про дозвіл ставити „Наталку Полтавку” майже прихильну резолюцію: „Грати дозволю, тільки не на контрреволюційному мові”. З іменем Шевченка еднались і погромники панських маєтків. Коли в Яготинському повіті розкопали „поміщицьку” могилу українського історика Миколи Маркевича і волочили його „поміщицьку»труну по селу, то навряд чи ідейних активістів зупинили б слова Шевченкові, звернені до Маркевича:

*Бандуристе, орле сизий,
Добре тобі, брате,
Маєш крила, маєш силу,
Є куди літати...*

Не зупинили б слова братньої Шевченкової любові і тих, що на початку 30-х років волочили з участю піонерів залізного хреста з могили Кулішевої на металобрухт першої п'ятирічки. .. Зрештою, хреста з могили самого Шевченка теж знято.

Одне слово, канонізована і професійна любов до Шевченка ні до чого не зобов'язувала. Вирувала страшна, черства і бездушна любов, гірша за ненависть.

Любив Шевченка і відомий монархіст Шульгин – любив, як сумовитого, задушевного кобзаря, а „Шевченка-революціонера пусть возьмут себе большевики”.

Більшовики взяли. Відкинувши в забуття знамениту лекцію А.Луначарського „Великий народний поет»(прочитану політемігрантам у Парижі 1911 року), вони відкинули і той рівень культури, на якому соціал-демократ розумів Шевченків націоналізм як „любов до матері зганьбленої і зневаженої”, розумів Шевченків гуманізм і високу духовність.

Кожна епоха творила свій образ Шевченка. І хотіла його словами говорити – від імені народу – про себе. Всі мухи-одноденки мають пасію сідати на вічне й вкривати його своєю подобою. В революцію й після поетові накинули „соціальне завдання” – пропаганду боротьби проти поміщиків та капіталістів. Його високим іменем безпардонно освячували беззаконня і терор. Далі в нудному ампліоа „співця важкого життя трудящих у минулому” і „співця прекрасного майбутнього” він був пронесений через найчорнішу смугу нашої історії. Моторошно подумати, що в душогубство 1930-го, в геноцид 1933-го, в чуму 1937-го ті наші діти, що вціліли від голодної смерті, співали про щасливе життя – „в сім'ї вольній, новій”. В роки війни Шевченко був мобілізований в ідеологічний авангард... А після війни Корнійчуки довірили йому боротьбу проти українських націоналістів і боротьбу „за мир у всьому світі”.

У шкільних програмах і підручниках з тьмяних, затертих слів виліплено антипод Шевченка, задекорований під Шевченка.

...Народився в бідній сім'ї... Викуплений з кріпацтва за участю представників великого російського на-

роду... Закликав до революційної боротьби... Засуджений царським урядом . . . Братався з російськими революціонерами-демократами і закликав разом із ними до боротьби... Був матеріалістом і атеїстом... Любив усіх трудящих і закликав їх до спільної боротьби проти поміщиків, капіталістів, католицизму, українського націоналізму – за возз'єднання з російським народом і навіть за двомовність.

В уявленні бідних дітей такий Шевченко, по суті, нічим не відрізняється від майора держбезпеки. Неясно тільки, чому він великий поет? Особливо неясно, чому майори вічно мали й мають клопіт з Шевченком та його прихильниками...

Великі людські цінності перестали працювати на нас – zostалися обіч „дороги прогресу”. Ми їх обминули, як опустілі храми край дороги або на дні штучного моря. Перестав працювати на нас і геній Шевченка як носій тих цінностей і проповідник їх вічності. Що залишилося від Шевченка, коли любов і воля, сім'я і Україна стали „пережитками минулого” в свідомості приречених...

В ужитковій філософії корисності змінилися пріоритетні цілі. На перше місце став фантом щастя для маси. Особа і її моральні цінності зникли – як матеріал для цієї фантастичної споруди, як засіб для звеличення тієї особи, яка обіцяла споживацьке задоволення. Геній був залучений до пропаганди. Людина стала засобом для ілюзорних цілей – і великий поет також.

Цікаві метаморфози відбувалися з Шевченком ще за життя. Не слід недооцінювати роботу імператорських тінювих кабінетів, які займалися поетом постійно – „щодень Пилати розпинають”. Вони мали диявольські сили розкладу, дифамації та дезінформації. Тому і з повстання декабристів, і з Кирило-Методіївського братства

*нічого
Не викроїлось, і драму
Глухими темними задами
На смітник винесли...*

З драматичного повстання російської еліти залишилися уламки доль і засипані вапном жертви без могил. А від яскравого сузір'я української інтелігенції, об'єднаної в політичному братстві, залишилися глухі чутки, великі постаті зведені до рангу провінційних чиновників і солдатів... І до заслання, і після заслання окремі твори Шевченка дозволено друкувати. Дозволено йому і звання академіка з гравірування. Дозволено йому і жити, тільки не в Україні. Дозволено потім і перевезти тіло в Україну. Відомий навіть факт трактування в 1865 р. по лінії міністерства внутрішніх справ Шевченка поряд з Гоголем як старих поміркованих українофілів.

Але вже коли постать Шевченка казково виросла в Україні до своїх справжніх розмірів – тоді не дозволено!

Загальновідома жвава реакція Леніна на цей політичний промах 1914 р.: „Заборона вшанування Шевченка була таким чудовим, прекрасним, на рідкість щасливим і вдалим заходом з точки зору агітації проти уряду...” Тут уже звучить визнання того, що українське національне питання піднялося з постаттю Шевченка...

Отже, після революції проблема Шевченка була розв'язана методом створення культу Шевченка. Всі засоби пропаганди (сюди входили й науки) творили образ мертвого поета, який усе життя боровся проти кріпацтва, але енергія і патос його творчості служили справі революції ще довгі роки, а вже після революції залишилося його вшанувати „в сім'ї вольній, новій”. Сатанинські масштаби сталінської маскаради дали змогу поєднати Шевченка з усіма актуальними партійними гаслами і навіть спокійно цитувати Шевченкові слова: „На всіх язиках все мовчить, бо благоденствує”. Тільки „ворог народу” міг би віднести ці слова також до народів, що грілися „лід сонцем сталінської конституції”.

Стереотип Шевченка застиг над рікою часу. За той час зусиллями українських емігрантів побудовано десятки пам'ятників Шевченкові на всіх континентах, а тут за сімдесят років не могло бути створено книжки про Шевченка, яку не сором було б запропонувати іноземним видавництвам. Навпаки, зовсім скромна книжка польського автора Єжі Єнджеєвича „Українські ночі, або Родовід генія” нині в нас перекладається, бо в ній немає замовчувань і фальсифікацій. Загалом усе робилося в дусі „єдино вірного” філософського вчення: Шевченко не був метою літературознавчих досліджень – він був засобом для ідеологічно-пропагандистських завдань. Це однобічний рух думки з наперед заданими результатами. Метод релятивізму, знеособлення і негації духу. Такий Шевченко не тягне навіть на українофільство: він однаково любить „усіх трудящих”, він виразник ідей революційної демократії...

Цікава зворушлива традиція тінювих кабінетів щодо трактування політичного обличчя Шевченка. Матеріяли слідства над Кирило-Методіївськими братчиками були засекречені – вони не публікуються і досі⁷. Навіть братство називається в радянському шевченкознавстві „товариством”, бо так воно назване в жандармських документах. Охоче використовуються і деякі „невинні”, майже льоаяльні відповіді Шевченка на слідстві, при тому жандармська „партія” перекладається на українську мову, а сам Шевченко подається по-російському.

Цікаво, що чаклунство підміни відбулось і з портретом Шевченка: маючи прекрасні й дуже правдиві його автопортрети, ми звикаємо до збільшовизованого Шевченка роботи акад. Касіяна, Божія та інших. Важко уявити собі взагалі якогось поета в такому набурмосеному образі. Так було створено грубий міт у душі часу.

⁷ Це було на час написання статті. В 1990 р. видано в трьох томах.

Життя Шевченка справді нагадує міт. Поет уже від самого початку вступив у єдиноборство з ідолами російської імперії. Найушлявленіших російських царів він назвав катами і людодіями. Офіційну церкву на службі царів вважав безбожною. Вірні цареві слуги – гордість імперії – для нього „раби з кокардою на лобі”. Зневажений, офіційно неіснуючий народ у Шевченка – носій загальнолюдських цінностей. І в цьому єдиноборстві поет назавжди утверджується завдяки силі духу і незбагненній естетичній силі його творів.

Там, у недосяжній високості, він вписався без дозволу... Звідси всі „демократичні” намагання стягнути його вниз. Коли читаєш офіційні епітети, схожі на медалі, запобігливі пояснення Шевченкового „інтернаціоналізму”, то здається, що за цим частоколом тріскотні приховуються хитрість і лукавство. Річ у тому, що Шевченко зовсім не писав про тих росіян, що фігурують у Пушкіна і Некрасова, ні про тих поляків, що у Міцкевіча, ні про тих євреїв, що постають зі сторінок творів Шолом Алейхема. Шевченко писав про український народ і про тих зайд, що влаштувалися господарями в нашої хаті, що зневажали наші святині. Його ставлення до них було таке, як і в народі. Що ж тут пояснювати? Нічого дивного і в тому, що своїх яничарів і лакеїв він судив ще суворіше, бо тут була ще й національна зрада...

Образність „Кобзаря» – це велика загадка багатогранності у видимій простоті. Бог у душі поета і пророка – зовсім не той образ, що в душі смиренного священика. Різні масштаби і переживання, і бачення. У Псалмах Давидових Бог теж неоднозначний образ: там є елемент богоборства, є сумніви і докори. Але хто з нас знає Псалтир так, як знав Шевченко „ще в школі, таки в учителя дяка”? І хто з нас може рівнятися до нього глибиною переживань у сфері високого і вічного? Не дивно, що наші платні коментатори схоплять там кілька слів. – і мерщій тягнуть їх у свій ідеологічно примітивний контекст, де ті слова мертвіють і гаснуть. Навіть зрозумілий кожному образ любови – „я так її я так люблю...” коментатор пов'язує тільки з висловами „Україну убогу” і „проклену Бога”, а вже зовсім порожньо вимовляє слова „святого Бога” і „за неї душу погублю”. Бо Душа і Бог для Шевченка були найбільші слова, а для коментатора – найменші...

* * *

Поет тримається на високості не завдяки вічній актуальності опоеитизованих ним загальнолюдських ідеалів. Поет великий і справжній створює стихію, в якій живе Дух Істини як у своїй органічній стихії.

Починається творчість Шевченка символічним образом могутньої ріки українського народу – „реве та стогне Дніпр широкий”. Це дає ключ духовної свободи усьому „Кобзареві”.

І Перебендя, де одинокий співець на могилі виспіває душу і з Богом розмовляє, і поеми „Кавказ”, „Сон”, „Єретик” ставлять проблеми Духу, який вічно бореться за ясність, проти хмарних випарів сьогодення, проти витворів фарисейства, проти посіву зла і гордині.

Шевченко був професійним художником і поетом з покликання. Він вочевидь не любив політичної репетиливщини. Як і Гоголь, він сахався російських суперечок між західниками і слов'янофілами. Але він мав свою позицію, яка трималася на українських республіканських традиціях, близьких до Заходу. Він одразу знайшов спільну мову з польськими політичними засланнями і на ґрунті патріотичному, і на ґрунті релігійно-етичному – за типом культури. У нього була органічна несумісність з монархічними і великодержавними угрупованнями за будь-яким фасадом. В опозиції до російського православ'я і в пошуках Великого Бога Шевченко схилився до європейського протестантизму.

Можна дивуватись, як поет, високо цінуючи цивілізуючий елемент Фултона і Ватта, а особливо ідеал „Вашінгтона з новим і праведним законом”, з такою, я б сказав, болісною настроєністю ставився до тих, що

*Просвітити, кажуть, хочуть
Материні очі
Современними огнями.
Повести за віком,
За німцями недоріку,
Сліплю каліку.*

Чому він у зв'язку з цією просвітою вважає, що „гірше ляха свої діти н розпинають”? Чому він гостро картав тих, що „у німецьких землях» шукали „добра святого. Волі. Волі! Братерства братнього”?

Сумніву немає, що „в німецькі землі” тут входять передусім французькі землі, а там і англійські. Наївні шевченкознавці пов'язують це з гегельянством-кантианством, що аж ніяк не стосувалося просвіти, ні тим більше атеїзму:

*А то залізете на небо:
І ми не ми, і я не я,
І все те бачив, і все знаю.
Нема ні пекла, ані раю.
Немає й Бога, тільки я,
Та куций німець узловатий...*

Чому все же таки „куций німець”? Може, Шевченко мав упередження до німців? Саме навпаки: і сім'я Карла Брюллова, і Штернберг і зворушливо добрі німці в повісті „Художник” були йому найближчими людьми – після своїх земляків.

Очевидно, для сучасників Шевченка, навіть таких, як Драгоманов, ці загадки були зрозумілі ще менше, ніж нам. Враховуючи профетичний характер твору і саму назву „І мертвим, і живим, і ненародженим земля-

кам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє” мусимо вдуматись у біблійний характер узагальнень у цілісній структурі цього твору. Насамперед слід зауважити, що Шевченко – творець великих образів, явно вихоплених з підсвідомости, і його образи важко вириваються з контексту. Ми часто цитуємо Шевченка, забуваючи, що він з тих поетів, яких найважче цитувати: у них немає легко роз'єднуваних самодостатніх елементів – за всіма образами тягнеться нитка міту (про це говорить Дж.Грабович – у книжці „Поет як мітотворець”).

Жадними поясненнями не можна прояснити низки пророчих видінь поета, розтерзаного „на розпуттях велелюдних”. Чи хоче поет, щоб українські поміщики відмовилися від маєтків? Чи щоб вони не їздили за кордон? Чи хоче він, щоб вони не переймали чужої науки? По суті, на такі наївні запитання пробували відповідати коментатори, які не розуміли назви твору: вона ставить проблему любови до Бога і до брата в часі і поза часом... Поет ставить проблему нашого визволення в двох словах: „розкуйтеся, братайтеся”! Перед нашим поглядом проходять цілі епохи блукань і шукань істини, ключі до якої в нашому серці: справжня любов. Патос спрямований не так проти „поганих поміщиків”, як проти сліпих і суетних людей, що переступають через свою святиню, шукаючи Бога в чужій.

Чи такий важкий їх гріх, що поет їм віщує найтяжчу розплату? Адже це одвічний людський гріх: брак живої любови, а звідти прагнення надолужити розумом...

З позицій морального максималізму, з позицій пророків – гріх важкий, кара страшна, неминуча і вже накреслена у слові...

У своєму заповітному творі поет повертає вас лицем до вічних аксіом („Нема на світі України, немає другого Дніпра... В своїй хаті своя правда... Схаменіться, будьте люди... Бо хто матір забуває, того Бог карає”) і нагадує нам вічні біблійні кари за переступ і зраду їх.

Звичайно ж, „куций німець» тут лише символ куцого позиченого розуму. Але чому ж таки не француз, а німець? У нинішніх термінах ми сказали б „обмовка”... Тоді ще німецькою мовою не було написано „привид бродить по Європі” і ще з німецької землі не йшло вчення, яке мало замінити свої традиції, свою мудрість, свою мову – чужими фразами. Тоді це було пророцтвом.

*Добре заходились
по німецькому показу
і заговорили
так, що й німець не второпа.*

Минуло століття – і це теж прояснилось і зазвучало у самозневаженій душі, яка забула головне – **бути собою.**

Віру замінено свідомістю. Біблію – бібліотекою. Суть замінено видимістю.

Арешт вдарив Шевченка в zenіті його життя – і нараз різко змістив угору призму його світосприймання.

Тринадцять поезій Шевченка, написаних у казематі, завжди манили читачів і дослідників. Мініятюрні ідилії, міти, притчі. Таємничі прозорі примари у якимсь відчуженім потойбічнім світлі. Колись вони здавалися нам носталгійними спогадами, тепер – „спогадами про майбутнє”, прозріннями в двадцятий вік відчуження.

Ось ці мерехтливі уламки української долі – десь розсіяні в просторі й часі.

„Садок вишневий коло хати» – ідилічне марення про Україну, про її одвічну сутність. Нині це як сон золотого віку...

„За байраком байрак” – міт часів Руїни в розповіді козака, що вийшов із заклятої могили.

„Ой, одна я, одна” – одинока в світі дівоча краса, без життєвої дороги, без щастя й долі.

„Ой, люлі-люлі” – дивна коліскова – далекий, як спогад, спів відчуженої, знебулої любови.

„Мені однаково” – одинокий ув'язнений поет перед тривожною книгою долі свого краю.

„Не кидай матері” – пустка покинутої хати, з якої дівчина втекла десь у світ.

„Чого ти ходиш на могилу” – марне чекання і загибель дівчини під калиною на очах у байдужих людей.

„Ой три шляхи широкії... терном заростають” – туга згасання колись живого села, до якого не вертаються три брати з чужини.

„Веселе сонечко ховалось” – сиротливий спогад за ґратами про минуле й майбутнє, якого ні з ким ділити поетові.

„Рано-вранці новобранці” – одинокий на милицях солдат біля опустілої хати його дівчини.

„В неволі тяжко” – холоне серце поета перед примарою вічної чужини.

„Косар» – примара вічної рівности-смерти з косою, смерти на чужині – без хреста й могили.

„Чи ми ще зійдемося знову” – заповіт любови й молитви за Україну „во время люте”.

І нарешті „Не спалося” – притча про душевний світ українця і росіянина в москалях: про два типи моралі.

В цих видіннях ціла картина розбитої долі народу, якому відібрано право на життя задля перетворення його в податливу масу. Але права самооновлюватися в розмаїтті форм, права мати свої обличчя і пам'ять – того права не відбереш.

У довгі роки цареві „найсуворішої заборони писати й малювати” Шевченко протестував проти цієї духовної заґлади всіма силами душі – він вдавався навіть до скульптурного мистецтва. Українські вірші поет писав потай, ховав їх у „захальяних книжечках” – російською мовою писав повісті без страху і підписува-

вся Дармограй. Подвійну діалектику російських заборон незнайомий Шевченків однодумець, маркіз де Кюстін зміг відкрити з першої візити в край беззаконня.

У пустельних пісках заслання побільшали зорі поетової молодості й поглибшали притчі. Якщо „Катерина” – поема-притча про зневажену й зруйновану любов, „Наймичка” – поема-притча про любов згармонізовану, здатну світити за всяких обставин, то „Марія” – поема-міт про святу любов, яка в людському серці відновила і досі світить „в душі скорблячій і убогій”.

„Жадна риса в моєму внутрішньому образі не змінилась”, – сказав Шевченко, повертаючись із заслання. Це правда. Але риси стали ще виразнішими. Біблійні мотиви, що були наскрізними в Шевченковій творчості від самого початку, запанували в його поезії останнього періоду.

Перше, з чого слід було б почати сучасне прочитання Шевченка, – це і вивчення біблійних епіграфів, якими відкриваються усі його великі твори. І зважити: у Шевченка, так само, як у Сковороди, так само, як у пізнього Достоевського і Толстого, епіграф грає ключову роль. Сковорода брав біблійні вислови, як „зерно”, вічне зерно мудрости, з якого виростає його „Сад Божественних пісень”. У Шевченка епіграф наводить на основний підтекст твору, спрямовує погляд у його таємничу глибину.

Слід також замислитись над тим, що в зеніті Шевченкової творчості – десь посеред отого революційного полум'я „трьох літ” – світяться Давидові псалми, переспіви з першої великої книги школяра Тараса. І то рідкісні у світовій літературі переспіви – як спів душі! В цьому світлі великі поеми, які охоче називають політичними, насправді розвивають колізії Духу: в боротьбі з лакейством і фарисейством поет несе на собі печать і місію цього Духу.

Перегортаючи попіл нашої історії, в засланських поезіях „Іржавець”, „Чернець” Шевченко відновлює вітвар перед вічним образом Пресвятої.

*Отам вона й досі плаче
Та за козаками.*

У засланських поемах „Княжна”, „Марина”, „Відьма”-

*Неначе ворон той летячи
про непогоду людям кричє, –*

поет снує похмурий міт про край неволі, де згвалтована любов, потоптана краса і змарнована сила, де злочин іде потоком беззаконня – без суду й кари, а жертви мстять і гинуть, як бджоли, випустивши жало, або ховаються в пісню й божевілля. Але в мить просвітління вони знову вертаються до своєї християнської суті – прощають мучителям і моляться за них. І молиться поет:

*Даруй словам святу силу
Людське серце пробивать...
Щоб милість душу осінила.*

Усі в кінці життя звертають на народню дорогу очищення й спокути. Кається перед черницями за батьківські гріхи княжна, важко кається і „диявол проклятий” за злочин у „Москалевій криниці”, важко карається і кається дід Варнак за самовільні мстиві суди.

Колізії цього важкого міту і національні („на нашій – не своїй землі”), і соціальні („ревуть палати на помості, а голод стогне на селі”), і позачасові як історичне прокляття („минають літа, люди гинуть, лютує голод в Україні... а скирти гниють! А пани й полову жидам продають”).

Духовна синтеза тих „проклятих питань” нашого життя постає в поемі „Неофіти”, яку Шевченко писав не так для осуду покійного деспота Миколи І, як у надії, що вона

*Притчею стане
Розпинателям народнім –
Грядущим тиранам.*

Образ переслідуваних за правду й за проповідь любови-добра своїми масштабами справді сягає розлитого горя грядущих часів:

*Нема сім'ї, немає хати,
Немає брата і сестри,
Щоб незаплакані ходили.
Не катувалися в тюрмі
Або в далекій стороні.*

Бездушний тиран і історично реальний, і вічний, наче заклятий ідол гордині:

*Кого благати ви прийшли,
Кому ви сльози принесли?
Раби незрячії! Сліпії!
Молітьєсь Богові одному...*

У поета – жадних ілюзій, жадних надій на милосердя. І, здається, нема жадного містка, що єднав би тирана з людьми. Може, єдиний місток – кара Бога.

*Нероне лютий! Божий суд
Правдивий, наглий, серед шляху
Тебе осудить!*

Але „припливуть і прилетять з усього світу святії мученики, діти святої волі”, припливуть до нього, свого ката, що одібрав їм життя, – йому не уникнути на землі останньої зустрічі з ними.

*Круг одра,
Круг смертного твого предстануть
В кайданах. І.. тебе простять.
Вони брати і християни.*

Отже, навіть тут буде останнє християнське примирення... Чи немає тут справді суперечностей в автора „Гайдамаків”, „Сну”, „Заповіту”? Є суперечності ... Але ці вічні суперечності людського життя, в якому любов і всепрощення залишаються ідеалом – чистим і далеким. Вічно живим був цей ідеал у серці поета, починаючи від елегантних еклезіястських нот у пролозі до „Гайдамаків”. І вічно живими були в його серці біль і готовість захистити невинних.

*Убий гадюку – покусає!
Убий – і Бог не покарає!*

Дуже характерний для Шевченка штрих: у великі хвилини перед ним завжди стоїть Бог. Але його Бог підтримує активні сили добра: „Борітеся – поборете, вам Бог помагає”. В тому розумінні Шевченко – поет-революціонер, навіть „вічний революціонер”, непримиренний до зла і беззаконня, проповідник боротьби із силами поневолення, фарисейства, облуди. Боротьби великої і вічної.

В основі драматичної боротьби Шевченкових героїв лежить одвічна колізія, яку можна було б назвати основною антиномією його творчості: Шевченко носив ідеал любови, добра, прощення, і Шевченко животворив ідею боротьби „за святу правду-волю”, за право жити за Божим законом і актом свободної волі обирати свою дорогу, відстоювати свою правду.

„Благослови шукать долю на широкім світі”, – говорить Шевченків герой. „Ось твоя доля – слухатись мовчки”, – каже ворог – „орел чорний” і „ворона на хресті”.

Тут мало сказати нинішнє слово „нонконформіст”. Конформізм був злочинним потуранням злу, пристосуванням до беззаконня і сваволі сильних світу. А з морального боку – поступовою втратою подоби Божої на шляху пристосовництва. Ось чому поет воліє бачити лицаря навіть у „дурному оригіналові”.

*Що царство все оголосив –
Сатрапа в морду затопив.*

Бо він, як міг, протестував – коли всі дивились, гнулися і „мовчали та мовчки чухали чуби”. Коли всі були покірною масою, податливим матеріалом –

*Найшовсь таки один козак
Із мільона свинопасів.*

Звичайно, з погляду конформістської етики – це юродивий... Але хто ж тоді носії цієї етики, що зберігають добру міну при поганій лакейській грі?

Власне, у всі часи застою така „добропорядна” маса була поза моральним осудом. Шевченко виніс її і в її образі всім поколінням боязких пристосуванців, що залишають своїм дітям у спадщину ярмо, – найсуворіший моральний осуд: „Німії подлії раби, підніжки царські...” Шевченко кидає їм і давні біблійні прокляття: „О роде суетний, проклятий...” І свої історіософські запитання:

*Коли ти видохнеш?
Коли Ми діждемося Вашингтона
З новим і праведним законом?
А діждемось таки колись!*

Останні рядки (вибиті на пам'ятнику Шевченкові у Вашингтоні) виражають і республіканські ідеали козацької історії, яка породила Шевченка, і його уявлення про право і закон – у „своїй хаті”, – про правову державу, яка має покласти край „благоденствію” слухняних пасивних рабів і – початок волі „роботящим рукам”.

* * *

Драматичний образ Шевченка останніх років заслоняла нам кон'юнктура маячня про його нібито політичну діяльність, про конспіративні знайомства і т. ін. Писарі просто не уявляють, яка то мала бути праця, щоб після десяти років солдатчини за два роки (останні!) освоїти нову техніку гравіювання і стати академіком. Не відають, скільки сил потрібно було віддати творчості, щоб в умовах еuforia, гостювань, бездомності написати і намалювати те, що залишив нам Шевченко, займаючись при цьому ще й розв'язанням найважчої проблеми – сім'ї і хати над Дніпром...

Але вже коли задуматись над його позицією, то тут насторожує дисонанс з епохою. Тоді Росію захопила могутня течія нігілізму. Біблійні мотиви у Шевченка звучали як анахронізм. Це тільки нині мотиви про-

тестантизму і критики офіційної церкви напівосвічені дослідники ототожнюють з атеїзмом. Поет не працював на цю ідею... Залишається обігрувати „революційні заклики” вірша „Я не нездужаю” і вигадувати в об'язі сокири ідею революційної боротьби.

Але то слушно, що в перманентні епохи застою, і особливо млявих реформ, Шевченко постійно будив волю, приспану і заколисану. Він завжди був і залишається будителем і послідовним ворогом імперії.

Але прогляньте Його „Буквар”, складений у ці ж роки: самі євангельські та народнописані тексти – і жадних мотивів у душі часу! Якби жив у ту пору гарячковий Белінський, він би залемеїтував: „Проповедник мракобесия, что вы делаете!”.

Що ж стосується Чернишевського (справжнього, не мітичного), то він підносить і Гоголя, і Шевченка як сячів нового слова, як поетів великих – над часом...

Імовірно, що якби Шевченко прожив довше, його політична активність виявилася б гостріше, звичайно, на боці польського повстання... Але в творчості його біблійно-пророчі мотиви були остаточними. Трансцендентні поняття свободи і віри... Рішуче неприйняття облудної маскаради та ліберальної балаканини про „розум наш і наш язик”... І вічне прагнення піднести, возвеличити рабів німих:

*Я на сторожі коло їх
Поставлю Слово.*

Але Шевченко не знав спокуси ставити своє слово вище. Навпаки, він вірив у всемогутні, святі слова „Твої, о Господи”. Свої він цинив, оскільки вони йшли „з подражаніє 11 псалму”, а отже, теж мали на собі печать „всесворящої любови”.

Нею і живе поет у серці свого народу і донині. То оживає, то завмирає. Шевченко до українців містично близький, як голос єства.

В основі того феномену лежить, зрештою, теж антиномія.

*Тому, хто все знає,
Тому, хто все чує,
Що море говорить,
Де сонце ночує -
Його на сім світі ніхто не прайма.*

Але разом з тим САМЕ НИМ вічно марить душа народу, щоб причаститись його словом, побачити його очима себе на плинному плесі ріки життя і відчути стихію – „Реве та стогне Дніпр широкий...”

Актуальність Шевченка сьогодні не в тому, що він порушував великі вічні питання або дав нам відповідь на них, – кожне покоління мусить само шукати відповіді на питання, поставлені часом. Нині ми повертаємося лицем до загальнолюдських цінностей, а отже, й до Шевченка.

Люди, які читають Шевченка, може, й не вичленовують проблем, які він ставив. Але вони читають його твори і під їх поетичним чаром вдихають чисте здорове повітря його пісні, відчують

*Ті незримі скрижалі,
Незримим писані пером.*

І воно має цілющу властивість випрямляти, підносити, пробуджувати, зміцнювати в людині Людину, її духовні начала.

1990 р.

ШЕВЧЕНКОВІ СТОВПИ

Забуваються усі лиха з многотрудного Тарасового дитинства, але чомусь назавжди запам'ятовується той епізод, коли він, малий і босий, вийшов за село і пішов до обр'ю – шукати залізні стовпи, що підпирають небо.

Мабуть, ця пригода була символічним початком його життя.

За півтора століття, відколи нам відкрився і зник, як раптова нагірна з'ява, Шевченко, ми пережили апокаліптичні випробування – на грані смерті цілої нації та її святинь...

Чи за той час ми впізнали Шевченка більше, ніж колись його сучасники? То правда, що розшукали його рукописи і малюнки, простежили сліди його життя.

Що надрукували його твори, репродукували його автопортрети, портрети, малюнки.

Але ми їх закрили від себе ж тією полудою, що стояла в наших очах, – ми Шевченка застили хмарою своєї злободенщини.

Народницьке покоління ідеалізувало батька Тараса, в шапці і з вусами, не дуже вчитуючись у нього, переконаючи один одного в тому, що він абсолютно зрозумілий навіть простому селянинові. В цьому опрошенні був самообман.

Революційне покоління використовувало Шевченка в цілях агітації проти царського уряду. Але в революцію, в безумі насильства, в агонії ненависти воно відчувало крах Шевченківських ідеалів Любови і Добра. Коли, як писав Тичина, „заридала в серці віра і вжахнулася душа”, це покоління відвернулося одним боком від Шевченка, що стояв на сторожі традицій обманутого селянства. Воно косо і навіть соромливо поглядало на його САДОК ВИШНЕВИЙ КОЛО ХАТИ, на його СВІТЕ ТИХИЙ, КРАЮ МИЛИЙ, на

його ОБНІМІТЬСЯ Ж, БРАТИ МОЇ, МОЛЮ ВАС, БЛАГАЮ...

Обминаючи його слово, кинулись шукати в Шевченка мотивів, співзвучних кривавій, жорстокій добі. І знайшли, намацали тему вогню, борні, повстання, помсти – і з тих кусків зліпили більшовицький образ Шевченка-революціонера, атеїста, матеріяліста – співця щастя в оновленій червоній імперії – „вольній і новій”.

Автопортрети теж замінили сердитими портретами радянських художників. У важкому поідеологічному похміллі нинішнє покоління хоче повернутись до справжнього Шевченка, але вже не вмє його читати. Не має сили пройти за частокіл стереотипів.

Однобічність освіти, естетичний примітивізм і духовна глухота стоять скляною стіною між нами і Шевченком. Ми хочемо впізнати його – і бачимо в тій скляній стіні себе, свій власний образ.

Мусимо сказати, що сучасники одразу впізнали Шевченка, назвавши його національним пророком. Бо користувалися народньою мовою і символікою, що постала з біблійного посіву.

Пророк бачить те, чого інші не добачають.

Пророк передбачає майбутнє.

Але передусім пророк розмовляє з Богом і виголошує його істини перед лицем народу.

Однак вітер часу і вічна негода в Україні, та й просто заборона українського слова не дали сучасникам глибоко бачити, розуміти і задумуватись. Натомість з'явилися епігони, переспівувачі. Вони глушили і здрибнювали поверхово підхоплені Шевченкові мотиви.

Розуміється, в усі часи в усі верстви Шевченко проникав як естетична сила, як чарівник слова. Він співається, запам'ятовується, лягає на душу підсвідомо. Тому навіть у час ворогування з його святинями – його приймали.

Шевченка прийнято любити, бо народ заведено вголос любити.

Знову нам шукати Шевченка треба починати від залізних стовпів, на яких світ стоїть. Шевченко таки знайшов ті стовпи: то духовна основа світу. Недаром він змалку списував Сковороду, того, що вчив, на чім світ стоїть, проповідував єдність трьох світів – мікросвіту (людина), макросвіту (космос) і світу Біблії (слово-символи). Осягнена в слові єдність неба і душі – то його світ.

Як небо блакитне – нема йому краю.

Так душі почину і краю немає.

З тим відкриттям вічних стовпів і прийшов Шевченко в українську літературу – і став її апостолом.

До нього були тільки хористи – видатні і менш видатні співаки традиційного хору.

Він перший заговорив, як той, що має владу і силу, що стоїть над усім. Це було забуте і збіднене людське слово, близьке до євангельського:

Я на сторожі коло їх

Поставлю Слово

– вістить Господь в одинадцятому Псалмі. І поет повторює це Слово.

Але для того, щоб підняти над часом і поставити на сторожі СЛОВО, треба було прийняти за правду муки Христа, бо слово освячує офіра. Йому судилася доля на тридцять третьому році життя.

Кажуть, що Шевченко боровся з самодержавством, з імперською офіційною церквою, з лукавими панами ...

Це правда, але здрибнена. То була не політична боротьба ідей, то було ігнорування історичних опор і неприйняття „суєсловів і лицемірів, господом проклятих”, неприйняття з позицій Вічного Духу.

В поемі „Сон” Шевченко сміється з пародійної ідолської маскаради – світу Російської імперії, бо той світ не приймає „духу істини”.

В поемі „Кавказ” Шевченко не приймає духу політичного фарисейства під релігійним покровом, бо то груба сила, що не шанує святої волі.

В „Посланні» поет не приймає того українського патріотизму, за яким немає любови до брата.

Отже, Шевченко прийшов відкрити нам стоїши, на яких тримається людина і людський світ. Він оспівував Любов і Красу, Добро і Правду, щоб ми зробили це своєю вічною піснею.

Слідами біблійних пророків наш національний пророк прийшов

Святу любов благовістить,

Святу правду возвістить.

Його посів падав і на ріллю, і на каміння нашого суєтного світу, дрібнокорисливого світу насильства і облуди, де

Кайданами міняються,

Правдою торгують

І господа зневажають.

У закріпаченому світі невольників Шевченко відкриває Чистоту, зганьблену і зневажену, відкриває Пречисту Матір в образах покинутих і збожеволілих Катерин, Марин, найминок і завершує цей ряд Святою Марією.

Якою великою очисною силою мала пройти в нашому народі його пісня, щоб у нелюдських умовах ря-

тувати людей:

*Умійтеся,
Образ Божий багном не скверніте.*

Ще згадаймо дві жінки, які відчули і впізнали дух Шевченка. Це не з тієї драми, що закінчувалась питанням:

*Якби зустрілись ми знову,
Ти впізнала б мене, чи ні?
Якєє тихєє ти слово
Тоді промовила б мені?
Ніякого. І не впізнала б...*

Це з іншої драми, де впізнають ще до зустрічі – впізнають рідну душу. Це княжна Варвара Репніна і графиня Анастасія Толстая – ідеалістки, які назвались сестрами закованого поета.

„Моя святая заступнице” – писав він у щирій вірі, що святість живе на грішній землі.

Може, цей образ Мадонни, нашої святої заступниці, що бере на себе біль і гіркоту утрат, і надає сенсу нашим плаванням у морі надій – страждань ...

1991 р.

Я ЛЮБИЛА ВІК ЛИЦАРСТВА

На протязі одного року такі безмірно тяжкі утрати – після творця нашої музики зійшов з цього світу величний майстер нашої белетристики, а за ним – поет, що виніс нашу поезію на висоти вселюдських символів, вічних проблем світового життя. Кожда з цих утрат була незмірно болюча по-своєму, нічим не нагороджена, бо перетинала життя ще не пережите, творчість іще не скінчену. Але ті великі творці українського мистецтва принаймні встигли виявити свій творчий зміст. Тут же творчість була перервана, коли вона, очевидно, тільки підіймалася до верхів своїх. Свою поетичну творчість Покійниця почала рано, і вже перші 10-15 літ поставили її в перші ряди сучасної поезії. Однак тільки в останнє п'ятиліття починається сей величезний, нестримний поступ її, якийсь титанічний хід по велетенських уступах, не рушених ніякою людською ногою, де кожний крок, кожний твір означав нову стадію, відкривав перед очима громадянства нашого все нові перспективи мислі, все нові обрії образів. Глибоко національна в своїй основі, всім змістом своїм зв'язана нерозривно з життям свого народу, з переживаннями нашої людини в теперішню переломову добу, ця творчість переводила їх на ґрунт вічних вселюдських змагань, уясняла в їх світлі й зв'язу вала з одвічними переживаннями людськості. Наше громадянство не встигло йти за сим захоплюючим, бурним потоком надхнення, сею блискучою панорамою образів, що розверталася перед ним; сей високий рівень ідей, на який вела творчість Покійної, був незвичайним для його ширших кругів. В інших обставинах, ніж ми живемо, її твори переходили б в вибрані круги інтелігенції, знаходили б тут тонких цінителів і адептів. Маємо таке вражіння, що ще кілька кроків далі – і Покійниця сказала б світовій літературі нове слово, котре зісталося б у ній вічним. Смерть перервала сю путь у вселюдські простори. Але для нашого письменства і те, що вона встигла дати, зістається вічним даром, новою стадією розвою, історичним моментом в нашій культурній, національній поступі.

Вічна подяка, вічна пошана належить його творцеві.

Михайло Грушевський.

*Фантазіє! Ти сило чарівна,
Що збудувала світ
в порожньому просторі...
Як світ новий
з старого збудувати?
Як научить байдужих
почувати?
Як розбудити розум,
що заснув?*

Як пекуче звучать нині ці питання, поставлені дев'ятнадцятирічною Лесею Українкою! Ще пекучіше, ніж у добу застою – сто років тому... Волав Шевченко, як пророк „на розпутьях велелюдних”, – „оглухли, не чують... Кайданами міняються, правдою торгують”. Стільки літ Іван Франко „будив їх серця і сумління”, а вони кпили собі з того.

*Гей, блискавице, громова
сестрице,
Де ти? Розбий злії чари!
Хай ми хоч раз заговоримо
громом.
Так як вересням! хмари!*

– закликала Леся Українка. Злії чари трохи ослабли в революційному 1905-му, зашамотіли в 1917-му, а потім так вдарили, що люди, як у летаргічному сні, повторювали чужі слова ...

Часто повторювали й ім'я Лесі Українки, але так лукаво, наче заговорювали зуби. Понаписували купи книжок і дисертацій. Дослідили, що вона „дочка Прометея”, що мала зв'язок з трудящими і закликала їх до негайної революції і що навіть старий кат Молотов колись у молодості нібито писав їй похвальний некролог. Перегортаєш ці паперові гори – і згадується подорож Гуллівера в країну ліліпутів: вони кожну волосину його прив'язували до травинки...

Але з відрадом розгортаєш „Літературно-науковий вісник” за 1913 рік – „Незабутній пам'яті Лесі Українки» – там Михайло Грушевський, Андрій Ніковський, там подруга Лесино дитинства – Людмила Старицька-Черняхівська – вони розуміли свою велику сучасницю. Розуміли п і Микола Зеров, і Дмитро Донцов, і Михайло Драй-Хмара. Прості люди Лесю Українку завжди розуміли серцем. Але міністерство народного за- темнення працювало на те, щоб здібнити образ великого будителя – до агітатора і провідника ідей партії комуністів. І працювало успішно: їх не перекричить поет!

Літературні критики 60-х років, зокрема О.Ставицький, робили спробу нового прочитання Лесі Українки. Там тоді йшлося про розбиття „злих чар” і вивільнення слова великого поета. Навколо її імени почались баталії – Леся Українка вийшла на барикади шістдесятників.

Особливо ясно зазвучало її слово тоді, коли разом за дзвінком зверху заборонили вечір Лесі Українки, і тоді ми проводили його у вечірньому парку. Розважливе слово Івана Дзюби звучало таємниче. Деклямація артистки Тетяни Цимбал сприймалась у сутінках, як живий голос Лесі Українки:

*До тебе, Україно,
наша бездольная мати,
Струна моя перша
озветься.*

Особливо ясно без усяких коментарів звучали слова поезії „Товарищі на спомин”. Приспані шкільни- ми коментарями, ці слова оживали і лунали, як дзвін на сполох:

*Ми навіть власної не маєм хати,
Усе одкрите в нас
тюремним ключарям...*

В прямому викликові властям вони заходили так далеко, як далеко слухач смів їх усвідомлювати.

І так чи не кожен вірш:

„О горе тим, що вроджені в темниці!”, „Хай буде тьма!” – сказав наш бог земний”...

Проти заборони вечора пам'яті Лесі Українки написала листа група інтелігенції, включно з Максимом Рильським. Чиновники над культурою метушилися і потихеньку лаяли „ету самую Лесю Украинку и всех ее сообщников ...” Леся Українка їм снилась ночами.

Нині не багатьом ясно, за що боролись шістдесятники і чи була їхня діяльність боротьбою. З колишніх розмов про „боротьбу поколінь”, „про батьків і дітей» годі щось зрозуміти, оскільки в газети потрапляли пере – важно найнікчемніші і найпарі йніші писання. За певними людьми, які тоді займалися літературою, стежили вдень і вночі, як колись за народниками-терористами.

Як писав Микола Холодний:

*Куди не стань, де не піди,
Де не ступи у місті
вільному –
Він вирина, як із води,
Знайомий привид
у цивільному.*

Отже, професіонали делікатної служби розуміли, що ті люди, яким закрито доступ до газет, журналів і аудиторій, борються. Зокрема, вони боролися проти „ідейно вірної” маскаради, до якої залучено і клясиків літератури. Не тільки на Тичину і Рильського навішано орденів – на дореволюційних клясиків навішано словесних регалій, потрійних епітетів, ярликів так, що не видно й обличчя.

Цікаво, що в той же час всі газети критикували вульгарний соціологізм китайської культурної революції і насміхались над цитатником Мао Цзедуна...

Зрештою, досі користуємось ми і наші діти тими самими „ідейно вірними» підручниками, промитими на митницях стерильно-партійної думки. І досі не тільки діти, а й учителі не можуть розібратися в тих джунг- лях криводушности.

У тому, як „мудро” і завбачливо організували ідейно вірне висвітлення творчості Лесі Українки, я мав нагоду переконатися. В 1963 році редакція „Літературної України» несподівано замовила мені статтю до ювілею письменниці. Я написав статтю „На полі честі” і попросив, щоб мене ознайомили з версткою. Але, передчуваючи щось, зайшов до редакції сам у день першої верстки. Прочитав – і власним очам не повірив: те, що наймістовніші абзаци були викреслені – це в порядку речей... Але там було вписано абзаци про боротьбу Лесі Українки проти українських націоналістів – „лютих ворогів українського народу”, саме там, де у

мене було про боротьбу з темрявою самодержавства.

– Хто це мій співавтор? – запитав я С.Тельнюка.

– Ніхто. А втім, запитайте редактора.

Я викреслив усі чужі абзаци і зайшов до Д.Цмокаленка. Він дуже спокійно пояснив мені:

– Вашу статтю читатимуть там, подумайте... – Тут він багатозначно показав пальцем вгору.

– І що з того? Хай читають, а ви заберіть свою частину – і то буде ваша стаття...

– Чому ви так багато пишете про Російську імперію, самодержавство?

– Хіба вам шкода самодержавства? Я ж правду пишу, чи ні?

– Так, але ви маєте на увазі щось інше, – пильно заглянув він мені в очі.

– Якщо це вірно, що я пишу, – то так треба і розуміти.

– А чому ви обійшли питання про націоналістів?

– Я не знаю, що таке „українські буржуазні націоналісти”, в усякому разі в контексті ідей Лесі Українки. Я пишу те, за що відповідаю сумлінням.

Він безнадійно подивився, і я з жахом вийшов з того кабінету, де можуть створити тобі без твого відома нове ім'я, де тебе купують за безцінь, щоб потім викинути...

Стаття „На полі чести” вийшла без редакторських додатків, але зі скороченнями. Розуміється, були в ній усі прийнятні акценти: революційні мотиви, богоборчі тощо. Якось тоді легко віддавали данину натяжкам.

Так, Леся Українка жила дух прометеїзму, нескорености, але в політиці її дуже цікавила етика і вона підкреслювала в революціонерах ті гріхи, за які вони картають своїх противників.

Отже, щодо таких революціонерів тодішня монопольна критика могла б і промовчати:

Ще складніша справа була з „атеїзмом”. Річ у тому, що Леся Українка була поетом високих ідеалів, за якими завжди тягнеться фарисейство людей, що пристосувались і використовують ідеали як ширму. Людей ледачих духом, корисливих. Таких викриває вся велика література. Елементарно грамотне читання драми чи драматичної поеми вимагає позиції автора і позиції персонажів. Радянська літературна критика цілком ототожнює позиції неопітита-раба з позиціями Лесі Українки, хоча кожен вироблений читач не може не відчувати певного аристократизму в кожному її творі, передусім духовного аристократизму, не сумісного з невибагливим плебейством. Фанатизм – чи то релігійний, чи то революційний – був для неї початком виродження ідеї.

„Тільки чому поклонники загорілого фанатизму перших християн не славлять уже заодно і не менш загорілого фанатизму „якобінця” Торквемади? Він же, власне, для рятунку своїх противників, для оборони Republica Dei, для щастя всіх народів і всього роду людського допускався одваги незаконности з залізною енергією”.

В цьому висловлюванні Лесі Українки – ключ до найбільших її тривог, що пронизують її драми, перед лицем нової невибагливої революційної сили, готової заклинаннями соціалізму виправдовувати всякі засоби. До тих вічно актуальних застережень треба прислухатись і сьогодні загорілим ревнителю „єдино вірної” конфесії. Бо морально-етична невибагливість руйнує саму ідею, профанує і найвищу ціль.

Треба послівчувати поколінню, що вчилось у школі виводити з подібних висловлювань ті ідеї, які були потрібні, а не ті, які там були висловлені. В цьому і причина невеликої вартости численних досліджень творчості Лесі Українки за півстоліття. Все схоже на розмову глухого зі сліпим!

Леся Українка належить до тих літературних постатей, що не зразу знаходять читача і не зразу стають популярними. „Бути голосом, волаючим в пустині без відгуку, все таки нікому не весело, хоч би він мав і так мало претенсій на популярність, як я”, – писала авторка „Лісової пісні»своїй матері. Чому ж так „стримано” приймала публіка і критика її твори?

В житті і творчості вона шукала споріднених душ людей орлиного лету і сильного духу, тих, хто зустрічався з нею на її високих шляхах. Вона не вміла і органічно не могла пристосовуватись до читача, до його звичок і інтересів – вона горіла на вогні, де гартується тверда криця, – і поривала за собою мужніх і сильних духом. Бувало, її не чули, вслухаючись у шум дрібної буденщини, бувало, її спокійно переказували і тим самим тягнули в свою мляву орбіту і, зрештою, були ті, що йшли за нею, суворо затиснувши уста. Може, саме ті, прийнявши її повністю, не писали про неї...

Хай це схоже на парадокс, але чомусь про Лесю Українку писали часто люди слабкі, подібні до іронічно висвітлених нею героїв, скажімо, до Мецената з „Оргії”.

Багато шанувальників її щонайбільше підіймались до того, що цитували знаменитий вислів Франка про „чи не єдиного мужчину на всю сучасну Україну”, але чи всі вони розуміли, що такі „мужчини”, як Леся Українка, рідко траплялись і поза межами України. І йти позаду неї теж було великою честю.

Сила Лесі Українки не тільки в мужній боротьбі з собою у хвилини розпачу і знесилля. Сила її – в прокладанні нових шляхів сильного почуття і безкомпромісної думки у світі половинчатости, пристосовництва. Сила її – у непохитному протистоянні цій метушній всепоглинаючій стихії, що нівелювала людей і м'яла їм крила.

В Лесі Українки навіть не було роздоріж і спокус. З непохитною гордістю вона простувала не, на ті снігові вершини абстракції, до яких кликав Ібсенівський Бранд, а на вершини чистих і чесних почувань, що ведуть до безкорисливого громадянського подвигу...

Вона навіть не заманювала тріумфом слави чи перемоги, а лише обіцянкою повноти життя і краси самого змагання, лише перспективою відчуття внутрішньої свободи і чистоти.

Нічого дивного, що люди, стерті й зім'яті життям, люди, що шукали задоволення там, де вони його зви-

Звичайно, той фундамент тримався на суворо християнських підвалинах, що стали вічними.

*Як світ новий
з старого збудувати?*

Треба будувати... На ґрунті етики стоїцизму. „Бо кожен, хто просить – одержує, хто шукає – знаходить, а хто стукає – відчиняють йому” (Від Матфея. VII. 8).

1991р.

ПРОЩАННЯ З МАДОННОЮ

*Мадонно моя, Мати Пречиста,
Мій Цвіте Голубий,
Вступає в вік новий
Душа чиста.*

(Павло Тичина)

Він був найбільшим в українській літературі співцем Мадонни. Він любив її високою любов'ю, і вона була від юности його єдиним коханням.

*Стою, молюсь, так тихо-тихо скрізь.
Як перед образом Мадонни.*

Як важко, як фатально він прощався з Мадонною – наче зі своєю душею! Але вік новий владно наступав на людину, на душу, на народ і його святині:

*Замість лілеї рожу
Цілують уста.
А все ж, як Петро від Христа,
Відректися від тебе не можу.
І з ким тепер, в яку годину
Молодий відмолодюсь?*

Цей вибір постав і перед великим поетом національного відродження Павлом Тичиною, і перед Україною. Індивідуалістична з природи, індивідуалістично-християнська в традиції, українська психологія не була готова до прийняття бездуховного матеріалізму, господарського колективізму і культурного масовізму. Треба було переступити через себе, щоб ввійти в що добу нову. Поетові цей переступ, цей перехід з голубого храму соняшних кларнетів до залізного плуга та до зеленої вегетації в опустілому світі був чужою піснюю, в якій він у компанії бадьоро підтягував не своїм голосом:

*З піснями, з поцілунками
стрінуть нас Мадонни.
Пізній... залізний...
Над персами сон.*

І було це вже в 1920 році...

Нові владні імперативи часу звучали як потреба життя: треба було орати закривавлену, забур'янену ниву, і до цього закликали державні гасла. Віяв утилітарний вітер часу... Уявити треба інтелігентного поета, ще заслуханого в золотий гомін, але вже оглушеного „новим псалмом залізу» та доступно-сучасною метаморфозою краси:

*Жона відважна, діва гріховна,
Гряде на нас,
Нагая – без одежі, без прикрас –
Чарує, мов та рожка повна.*

Звичайно ж, ця „рожа повна” двоїться в його очах, як гранчак спирту! Але йому вже довелося випити повну гірку чашу цикути, пройти через море крові й сліз, щоб стати перед байдуже примруженим оком чавунного ренесансу. За Павлом Тичиною вже стояв великий, прожитий за три літа громадянської війни в Україні, пекельний світ. У тому світі він став поетом Радости й Надії, Горя і Розпуки, співцем Скорбної Матері і Невинної офіри.

*Одчиняйте двері – наречена йде!
... Одчинились двері – всі шляхи в крові.*

Оторопіло він пройшов кривавими житами України в супроводі Скорбної Матері. Про ці три літа Тичини писалось багато, але ця велика тема знайде дослідника щойно тепер, коли історичне тло вже не потрібно маскувати під ідеологію.

Невеличкими книжками „СОНЯШНІ КЛАРНЕТИ”, „ЗАМІСТЬ СОНЕТІВ І ОКТАВ”, „ПЛУГ”, „ЗГГЕР З УКРАЇНИ” Тичина створив епоху в українській поезії, і якби наш вплив естетичний на культурний світ Заходу дорівнював впливові політичному, то Тичина був би першою постаттю в поезії, і його ім'я було б відоме, як імена художників Кандінського і Малевича. Але тоталітарна політика, зневажливо переступивши через усіх геніїв, виставила для світу єдиний символ революційного оновлення – Леніна і Сталіна.

Непотрібного для міжнародної політики партії українського поета відсунено на те місце, яке займав його народ у системі імперських цінностей. На нього влада звернула особливу увагу вже після публікації в 1926 році твору „Чистила мати картоплю» – там голодна мати картає сина-комуніста:

*Ленін – антихрист явився, мій сину,
а ти проти мене.*

Довго і важко виношувався і народжувався цей твір на декілька сторінок – і не міг народитись! Так і зостався – „уривок з поеми...”

Довго і трудно, цілих сім років, ішов поет до прийняття революції, але „контрреволюція форми» глушила деклароване ним прийняття. Глухою і відчуженою була його „творча павза” аж до кінця 20-х років...

У статті „Вітер з України” Микола Зеров з глибоким розумінням простежив еволюцію Тичини та „досить численних кадрів” української інтелігенції, „яка лиш поволі мирилася з „логікою по д і й”. На захист Тичини (та й на свій захист) М.Зеров вдається до Тургенєвського образу: „...дуб – шляхетне дерево, воно тільки тоді розлучається зі старим, пожовклим листям, коли буйною шевелюрою поросте по нім молоде, зелене”. Згадується М. Зерову і застережлива Свіфтова „Казка про бочку”, де нерозумний син у прагненні опрощення „волів, випорюючи золоте гаптування, на шматки подерти батьків жупан, аніж лишити на нім одну золоту нитку”.

Який страшний образ: адже на очах і Тичини, і Зерова легкодухі пролеткультівці шматували батьків жупан і навіть стежили, хто утримується...

Нова груба свита ткалась з рудого лакейського прядива... М.Зеров необачно рятував Тичину: „Не вимагаймо від Тичини формулювання, підвищеного тону. Утримуймо його від сентенцій!”

Тим часом жорстока політика партії вимагала саме співучасті поета з добрим іменем – вимагала заяв і сентенцій! Вимагала нової зрозумілої мови в унісон партійним гаслам. Тут ми не повинні забувати, що іншої мови тоді просто не було. Навіть іноземці за декілька днів засвоювали ту мову, якщо хотіли бути прийнятими. „Прогресивний” „Захід наслідував цю мову, а на лаві підсудних приречені жертви державного терору теж потрапляли в тон... Дух часу віяв в одному напрямі – безборонно. Тільки „за”!

Зусилля Тичини приєднатись до мас і прийняти день новий були щирими і надривними – попри всю любов до Сквороди і попри настрої, що пронизують поему „Прометей”, співзвучну зам'ятінському „Мы”. Суперечності виснажували сили і стихали, як біль.

Влада ламала опір разом з кістками. Люди рятували своє життя в лютий час, коли розпочався тотальний наступ на життя.

Стався замах на Тичину як поета в жахливому 1933 році, коли смерть з косою стала червоним диктатором України. Смертельно стероризований поет в кон'юнктурному дитячому віршику про партію заримував усі пропагандистські стереотипи – і це було передруковано в газеті „Правда”. Відтоді з Тичини зроблено співця партії. Гіпноза терору була така всесильна, що поет, не роздягаючись ночами в чеканні арешту, і думати не посмів про зміну цього накинутаго йому амплюа. Навпаки, він став потрапляти в пропагандистський тон, і подальші його вірші „ЧУТТЯ ЄДИНО! РОДИНИ”, „ПЕРЕМАГАТЬ І ЖИТЬ”, „МИ – СВІДОМІСТЬ ЛЮДСТВА» – виглядали ніби гасла п'ятирічок.

Зрештою, ми не можемо бути певні, що тут належить самому Тичині, а що дорадникам, які знали його делікатність і в ноздровський спосіб тиснули на нього або дописували за нього, а потім ставили перед фактом. Скажімо, в рукописі перша строфа вірша „Партія веде” звучить зовсім по-тичинівськи:

*Та нехай собі як хочуть
Викривляються, хихочуть,
Нам своє робить.*

У виправленому варіанті –

*Та нехай собі як знають
Божеволіють, конають, –
Нам своє робить.*

Тут уже тон енкаведистський. І не тільки тон: змінено акценти, адресу вірша: тепер він спрямований проти „ворогів народу”, а не проти „зовнішніх ворогів”.

Протестувати, відмовлятися – це привілей вільних!

Це особлива тема для патопсихолога, для соціального психолога. Перед ним ляже десяток томів Тичини і тисяча томів не-Тичини – як недорікуваті свідки льояльності перед лицем жорстокого часу.

Але при цьому слід зауважити, що багато тичининських прикмет від ясного оптимістичного тону до оригінальних стильових форм – збереглося як річище, як надія на воскресіння смертельно зачаклованого і полоненого поета, що в силу свого органічного таланту й натури не міг рятуватись подвійністю.

І в цьому річищі були справді моменти пробудження. Зразком такого можуть бути деякі поезії часу війни, зокрема, „Похорон друга” і могутнє національне кредо: „Я єсть народ, якого правди сила ніким звойована ще не була”.

Необхідне також уважне нове прочитання і пропагандистських творів Тичини, і то з двох причин. Перша – зовнішній збіг їхнього звучання з газетними гаслами геть профанує той живий зміст, що закладений автором. Наприклад, якщо „Чуття єдиної родини” в стратегії партії означало тотальну уніфікацію і національний нігілізм, то у Тичини, доброго знавця багатьох мов і культур східних народів, це був гімн культурній єдності народів, бо потяг до такої єдності справді в нього могутній і на багатьох стоїть підпорах.

Поет був людиною великої природженої культури, а безліч оповідань і анекдот про його неадекватну поведінку свідчить про те, яким він був самотнім і незрозумілим у світі вульгарного холуйства, задекорованого ідейністю. Як у своїй юнацькій візії:

*Буду вічно сам я, в чорному акорді.
Промені, як вії, соняшних очей.*

Друга причина, чому треба нині від початку перечитувати збірки Тичини, здавалося б, безнадійно запрограмовані, пов'язана з іронічним характером його натури, далеко не такої слабкої, як це виглядало збоку, де грубість приймають за силу.

1930 рік ознаменувався злочинним судилищем над українською інтелігенцією – СВУ за сценарієм ГПУ. Суджено і гвалтовано демократичну інтелігенцію демонстративно – 9 березня в приміщенні оперного театру – і то просто за приналежність до української культури та за діяльність на ниві національної культури. Оббріхували і змушували до самооббріхування таких людей, як академік Сергій Єфремов – „совість української землі”, як його називав там же, на процесі підсудний Ніковський, людина близька до Тичини. Розуміється, Павло Тичина морально мусів почувати себе разом із ним на лаві підсудних. А тим часом у цьому ж 30-му році він пише:

*Ленін! Одно тільки слово,
а ми вже як буря: готово!
Напружим в один бік, направим в другий –
і крешем, і кришимо, і крушимо як стій.*

Ну чому б це не почитати як образ загіпнотизованої пропагандою юрби, яка сліпо і руїнно реагує на гасла і сигнали? Але ця сліпа юрба з захватом сприймала свій образ у свічаді. Тому епоха цілком позитивно сприйняла цей сумнівний дитирамб:

*Не батькова, ні неніна
дочка і мас і Леніна.*

Ця відчужена дочка готова приймати за чисту монету все „пропечатане в газеті”. Гола правда, що висить у повітрі, є і в словах:

*У всі слова узуємось
врізаємось шлюзуємось політехнізуємось.*

Аж важко уявити, щоб сам Тичина з його наскрізним поетичним поглядом та органічною традицією, не знав, що пише в дальших рядках:

*Нехай Європа кумкає
у нас одна лиш думка є
одним одна турбація
традицій підрізація
колективізація.*

Вчувається в цьому якесь вперте юродство іронічної натури, змушеної насильно приймати раціон пропагандистських трюків. Юродство в часи деспотизму залишається єдиною формою опору, єдино можливим способом сказати правду. А незвична форма поезії Тичини ідейним наїгівосвіченим читачем сприймалась звичайно як різновид юродства.

Не випадкова і форма самовихваляння у вірші „Партія веде”, якого прийнято вважати зразком оспівування партії. Адже до цього вірша теж можна підійти збоку і здивовано вигукнути: „Ви тільки послухайте, що вони самі про себе говорять!”

Але не будемо заходити надто далеко в шуканні свідомого підтексту в поета, який від жаху втратив лице. Швидше це підсвідомі багатозначності, характерні для великого таланту. Далі Тичина буде боротися з такими багатозначностями і досягне на цьому шляху тривіальної ясності: „І вільне слово під опіку взяв царизм проклятий” – писав він у вірші Максимові Рильському в 1940-му, але щоб не було різночитань, на яких спеціалізувалися критики-доносителі, пояснив:

*У щасливий час ми живемо.
Бо слово у нас – в повазі і любові.*

Закінчується вірш цілковито круглою крапкою над „і”:

*Нехай народ увесь пісень співає
про партію.*

Тут уже кругова оборона на 360 градусів – і комар носа не підточить! Але тут і образ зацькованого інтелігента в замкненому колі.

Хто може судити його за полон, як судили більшовики за те, що не покінчив з собою? Він був приречений між вовками жити – по-вовчому вити.

*Прокладаємо ріжем ламаєм
ні жалю ані жалоців нема
бо це ж сплянованість сама.*

Він ішов наче зачаклований, як зламаний табірний в'язень іде на допомогу конвоєві. Найвищим доказом відданосте партії були прояви готовости бити своїх:

*Нехай же знають „патріоти”,
нехай повідомлять „міщан”,
не заспокоїмось ми доти,
аж поки з поля весь бур'ян
не вирвемо. А вирвем грізно
багнетом, критики мечем.
Клянємось клятвою залізною,
що ворог жоден не втече.*

Нині ми не можемо обминати ці рядки, декларацію однодумності зайця з вовками, бо ми на них виховувались, і вони в нас сидять як легалізація переступу. Ми також пам'ятаємо, як в імперських масштабах частина гнаних переходила на бік гонителів і їх охоче приймали і як поповнення, і як аргумент легалізації насильства.

Але Тичина – не пересічна постать пристосуванця. Це орган, який вібрував на подиху часу. Оскільки він не був розчавлений колесом, то він передавав скажений свист і оглушливий гуркіт цього колеса. Він воявав не своїм голосом, і, може, часом сам дивувався, що додає до цього свій голос. І, може, в потаємних зім'ятих снах йому ночами снилися бездонні очі Мадонни, і він тихо ридав.

У своїй праці кінця 60-х років „Феномен доби” Василь Стус писав: „Як би там не було, Тичина – така ж жертва сталінізації нашого суспільства, як Косинка, Куліш, Хвильовий, Зеров і Курбас. З однією різницею – їхня фізична смерть не означала смерті духовної – Тичина фізично живий, помер духовно, але був приневолений до існування... по той бік самого себе. Тичина піддався розтлінню, завдавши цим такої шкоди своєму талантові, якої йому не могла завдати жадна в світі сила. Починалася смуга подальшої деградації поета, при чому деградував покійний поет так само геніяльно, як колись писав вірші”.

Василь Стус мав хист говорити чітко і ставити усі крапки над „і”. В дусі 60-х років мова його була нещадно різкою. Але треба сказати: в ті роки було дуже небагато людей, здатних відчутти геніяльність Тичини. „На руїнах померлого генія народився пігмей, поет на блазенську ролю – єдину ролю, яка була для Тичини дозволена”.

Ми знов і знов будемо повертатись до його драми, особливо до соняшного прологу. Павло Тичина знав впливу великого чернігівського сонцепоклонника, гуманіста Михайла Коцюбинського. Можливо, там народжувались звуки соняшних кларнетів. Але попри учителя він змалку жив давньою українською церковно-хоровою традицією, яка на Чернігівщині широким морем захопила і такі постаті, як композитор Ігор Стравінський, і такі, як революціонер Микола Подвойський. Для молодого Тичини, співака, концертмайстра, учасника хорової капелі Кирила Стеценка, що їздила по Україні з пропагандою за українську автокефальну православну церкву, для ентузіяста церковного співу цей хор був своєю стихією – не менше, ніж „хор лісових дзвіночків”. У ньому поєдналось мистецтво слова з мистецтвом співу та з мистецтвом пензля – і в цьому була олімпійська особливість його хисту. Апостолом Тичини все ж таки був Григорій Сковорода, релігійний мислитель, автор „Саду Божественних пісень”, теж великий співак, якому приписують навіть геніяльну мелодію „Христос воскрес із мертвих” (чи ж випадково автор збірки „Замість сонетів і октав” кидає виклик агітковій культурі: „Без конкурсів, без нагород напишіть ви сучасне „Христос воскрес”).

У світлі цих фактів глибше прояснюється дух поезики Павла Тичини – наскрізь духовної. Мати Пречиста, Скорбна Мати, Храм душі, Мойсей, Месія, Учні Сина, Тінь Його розп'ята, Ленін-антихрист явився – це не якась зовнішня символіка часу, а це структурні форми поезики, і за ними стоїть суть. З цими традиційними образами не міг розминутись поет українського національного відродження. Зрештою, він створив відродженню, воскресінню України свій гімн – „Золотий гомін”. Гімн Києву, Андрієві Первозванному на київських горах, гімн Дніпру, і над усе – Богові:

*Над сивоусими небесними ланами Бог проходить,
Бог засіває.
Падають
Зерна
Кришталевої музики.
З глибин вічності падають зерна
В душу.
І там, у храмі душі.
Над яким у недосяжній високості в'ються
голуби-молитви.
Там,
У повнозвучнім храмі акордами розцвітають,
Надхненними, як очі предків!
Він був мов жрець, сп'янілий від молитви, –
Наш Київ, –
Який моливсь за всю Україну...*

До кінця життя поет любив цей твір і всіляко пробував його „рятувати”, замінюючи „елементи лексики”. Але там не можна було замінити жадного слова, бо то спосіб світобачення, магістралі радісно-тривожної душі. Зримо реальний тут і наш, і протилежний – апокаліптичний світ, світ чужий, ворожий – чорний ворон, котрий „розп'яття душі людської століття довбав”, тут і каліки (завтра вони ще візьмуть слово!) –

*Повзають, гугнявлять, сонце проклинають,
Сонце і Христа!*

Коли затихнуть кулемети, встановиться „соціалізм без музики”, і сонце буде зовсім віддалене від Христа і зараховане до комуністичного активу десь на другому місці після „геніального вождя”...

Але що станеться з Тичиною? „А все ж ... відректись від тебе не можу”, – благально простягне він руки до своєї Мадонни – „мій Цвіте Голубий!”.

Над цією великою драмою задумувались і будуть задумуватись дослідники, згадуючи Достоевського: „Не можу знести того, що навіть вищий серцем чоловік, і високого розуму починає з ідеалу Мадонни, а закінчує ідеалом содомським. Ще страшніше, хто вже з ідеалом содомським у душі не заперече Мадонни”.

Звичайно, Тичину, всупереч Карамазову, затягувала не безодня пристрастей: його затягнув вир розхитаного революцією життя – диктат терору, безодня вседозволеності і безоглядності.

*Ніколи так душа ще не мужала!
Ніколи так ще дух не безумів!*

У цій захмелілій сповіді з модною хвалькуватою назвою „За всіх скажу”, може, головне визнання –

*іронія і гордість на лиці
іронія...*

І, може, головна обмовка – про безум духу...

Датується вірш 1922 роком, але коли не рахувати цільної в християнсько-гуманістичній ясності збірки „Замість сонетів і октав”, то суперечливі мотиви у Тичини звучали й раніше: „Я знаю: вас не раз ще прокленуть” (1919).

Глибоко затаєний Тичиною факт його арешту і визволення з пазурів ЧК Блакитним ще не все пояснює в наростанні нових мотивів. Якийсь душевний надлам чується вже раніше, – скажімо, в наближенні червоного Месії:

*Хтось кине слово п'яне:
В розстріл! на тротуар!*

„Двістірозіп'ятий” поет зазирає в душу своєму народові:

*Чорнозем підвівся і дивиться в вічі,
і кривить обличчя в кривавий свій сміх.
Поете, любити свій край не є злочин,
коли це для всіх!*

За цим неперевершеним образом обманутого і згвалтованого українського села затаїлась непевність у вічному абсолютному праві – „ЛЮБИТИ СВІЙ К Р А Й”. І потреба виправдовувати любов аргументом: коли це для всіх... І окличний знак раптом м'якне...

„З космічному оркестрі” (1921) той біль наче видуло холодними вітрами. Вже не чується ні звуків арфи, ні соняшних кларнетів – тут „ходить сонце в шлеях”, а універсальний принцип – „підвладно все одній руці” – заспокоює всіх:

Не плачте од дрібних образ!

Людина зникла – зникли її проблеми, і зник біль... Зате

*Народи йдуть, червоно мають:
Свободі путь! Свободі путь!..*

Звичайно, поет був фатально залучений, разом з народами, до цієї оркестри, але йому ще вчувався

*Червоний крик, кривавий крик,
Червоних сонць протуберанці!*

Чи не найбільш заспокійливим тут було мати таких союзників, як Шевченко, Вітмен, Вергарн, які нібито „революції диктують на землі”... А все ж таки свідомість жорстоко розкривала очі, називала речі своїми іменами і фіксувала непоправне:

*Наш страшний суд прийшов.
Це ж він укинув борозну, яку ввік не переореш.
Це ж він ступив нам у Дніпро
і розділив надвоє.
(То не тінь херувима –
аеропляна путь! –
Яка музика невловима! –
Пропелери гудуть...)*

І попри це все поет змушує себе прийняти нову музику часу, як неминучість, як нову мову, і як „холод – революції язик”. Змушує, бо, мовляв, потерпілі всі, винних нема:

Хіба не в усіх розстріляні серця?

Власне, це єдиний мотив, що висне в повітрі і дзвенить над сум'яттям „космічного оркестру”, в якому зник голос особи, розчавленої колесом історії. Бо пропала сквородинська єдність трьох світів – макрокосмосу, мікрокосмосу і Біблії (світу слів-символів), що єднає людину з космосом і надає сенсу всьому. Залишився – макрокосмос... А за ним стояло море загальних слів...

Страшний суд пройшов через розстріляні серця всіх сучасників кривавої доби, і проблема вибору була наперед вирішена: живий живе гадає, а вічна туга до самореалізації приводить людину на відкриті дороги...

Але доводиться повернутись до содомського ідеалу у зв'язку з такими мотивами любови:

*Нікого так я не люблю.
Як вітра вітровіння.
Чортів вітер! Проклятий вітер!*

Це вже було остаточне прощання з Мадонною – це освідчення „чортовому вітрові”, що дме проти Христа, і проти Рабіндраната, і проти погляду Заходу на „похід звіра”...

„Регоче вітер з України” – це регоче ідеал содомський, а з ним в унісон поет. Регоче не як шевченківська відьма, а як „нова краса – голота”, якій тратити нічого ... В морі втрат – утрати не помічаєш.

Але в поета було ім'я, а з ним – великі імена і великі заповіді. І давня, як світ, казка:

*Не поет, у кою думки
Не літають вільно в світі,
А заплутались навіки
В золотій тонкій сіті.*

І ще страшніше:

*Бо лихую тільки славу
Тії руки можуть дати.*

Багатьом тим, що приймали „красу нового дня”, здавалось, що вони йдуть у ногу з часом. Які вже там золоті сіті – тут джунглі сірої павутини, від якої „ніде не дінешся”!

Але старі вічні формули з того берега нагадували *Маланюки*, і це нагадування мусіло ходити за поетом, як шепіт:

*Не співай – співай, поете.
Бо ти вже продався.*

Крута течія часу відносила від давніх святинь, від свого, рідного, яке поет обережно бере в лапки. Вчорашні цінності зблякли, і засвістана буйним комсомольським свистом Мадонна втратила авреолу в очах юрби. Покоління відходило від Бога своїх батьків, віднесене течією, і не розуміло, що стає поколінням блудних синів, а отже, приймає долю свинопасів.

Здається, найрізкіший біль утрати Павло Тичина мусів відчути саме в зраді ідеалу.

*Людині гімн,
Людині, а не богу.*

Це було прийняття самообману – нібито звеличення людини... Але Тичина ж розумів, що мірою людини є її Бог. Розумів і одчайдушно хапався за тінь Сквороди.

Людина високого дару і великих творчих сил, Тичина був носієм і виразником української релігійної традиції. В ньому вона голосно заговорила в переломну добу нашої історії і в ньому найясніше засяяла – після Шевченка. В ньому вона і перегоріла...

Якщо говорити про зраду поетом себе, то вона проходила на полі Духу, що малів і танув на печальних мілинах матеріялізму. Голосні декларативні вірші його читаються як спроба перекричати голос душі. Те, що легко проходить у пересічній людини, закрученої в суєті днів, те приходить, як Страшний суд, у душу великого поета, котрий живе духовними проблемами передусім.

Для Тичини Дім Отця був духовною батьківщиною, яка породила його і його поезію. На відміну від тих синів священиків, що йшли в нігілісти, син дяка Григорія підхопив батьківське слово, як спів О С А Н Н А . Цю закорінену традицію „ у нас . не так легко розчистити” (М.Зеров). „З ідеалом содомським у душі” він не поєднував Мадонни: вона відходила з душі – і душа згасала. І, можливо, блідими вустами він шепотів кожен раз свій вірш, як причинний:

*Схились, Мадонно, на причілок
Останньої хати в селі.
Усміхнись – і піди собі геть по ріллі,
Одганяючись од куль, як од пчілок...*

* * *

Нам не розминутись з тим образом Тичини, який закарбувався в свідомості кількох поколінь. Над ним в'їдливо кпили школярі. На нього лукаво показували нездари і посміхались темні чиновники. Тичини не любили: Тичини не знали ... І ніхто не смів пояснити, ким був в українській поезії Павло Тичина, бо для такого пояснення потрібні були публікації і факти, що лежали під забороною. Навіть у хрестоматійному вірші „Як упав же він з коня»не було ясно, що поет оспівує своїх:

*Слава! Слава! – прокотилось
І лягло до ніг.*

Хоча всі наче знали, що червоні війська були російськомовними і кричали не „слава”, а „ура”...

Навіть чарівний вірш „О панно Інно, панно Інно” служив проти Тичини, бо коли він був перероблений на „ніжна Інно, любя Інно”, то панна Інна була розвінчана до пересічної „діви гріховно?” – і в цьому вже вчувалося блатне дихання доби...

„А Тичина пише вірші, та все гірші, та все гірші” – цей жарт знали всі, і він використовувався проти української літератури ...

Пропагандистський ефект зневаження поета забезпечувався двома чинниками.

Перший – творами, які потрафляли в смішну кон'юнктуру („хай живе Радянська влада – от!” або: „ударником станеш – полюблю ізнов”). Здавалося, він писав для партії і завсім не мав на увазі читача. Вірші друкувалися у всіх газетах, і настирливе повторення імені автора нещасних віршів робило це ім'я одіозним. А коли він ще ставав на мозолі, нагадуючи: „під проводом партії всі гвинти загвинчують”, тоді давав право на ненависть.

Другий чинник, що працював проти Тичини, – це запрограмована естетична бідність читача, звичного в літературі до римованої політичної риторики, зрозумілої без зусиль. Потрібна певна естетична школа, вироблені навички сприймання поезії, щоб відчуті тонкий, нечуваної музичності вірш, ритми, що впливають музичними ефектами, імпресіоністичні навіювання. Навіть „шкільний” вірш „На майдані коло церкви” весь у музично-зоровому підтексті. Без виробленого естетичного чуття поверхова думка ковзає в най примітивніший спосіб і зачіпається лише за соціальну інформацію. А тим часом символіка і метафоричність поезії відкривається в контексті всієї літератури часу, і в контексті всієї творчості.

Але в цьому полягала гльобальна режисура розстріляного відродження, щоб знищити фізично більшість поетів, викреслити їхні імена, книги. А тих, що залишаються живими, зробити смішними і жалогідними в очах покоління, яке не знає, якою була українська поезія і що значило в ній ім'я великого поета Тичини в культурному світі 20-х років. Навіть в інформованому літературному колі шістдесятників своєрідним відкриттям великого поета Тичини, а з другого боку – і великого графомана – драматурга Корнійчука послужила книжка Івана Кошелінця „Сучасна література в УРСР”. Книжка була видана в Мюнхені, і за неї давали кримінальний термін, як за розголошення державної таємниці.

Правдоподібно, молодий Тичина сам прочував свою страшну долю ще в трьох „Листах до поета” в 1920 році.

Першою запрошувала Тичину естетка:

*Еллади карта, Коцюбинський,
на етажерці лебідь:
оце і вся моя кімната, –
Заходьте колинебудь.*

Вона „над книжкою поезії сміялася-ридала”: поет-символіст був наче її давнім другом – її поетом... Другого листа написала сільська дівчина, яка вичитала: „про вас недавно хтось писав: поезії окраса”. Але сама вона надто проста і воліє читати старих поетів:

*Про все у вас єсть: і за народ,
і за недолю краю,
А як до серця те узять, –
даруйте, я не знаю.*

З третім листом стоїть рішуча й самовпевнена агітаторка, яка до серця нічого не бере, але знає все за всіх:

*Я комуністка, ходжу в „чужому”,
обрізала косу, –
І Вам не соромно співати
в цей час про сонце, про красу?*

Саме вона, власне і не читачка, диктує поетові перебудову. Саме вона накаркала поетові долю:

*...Ви – сила,
І з вас ще буде комуніст.*

І поет, одхилившись од свого справжнього читача, пішов за владним голосом діви гріховної. Але так і не знайшов із нею спільної мови. Він пристосувався до неї, потрапляв у тон, повторював її гасла і грубувато засвоював стиль клясової боротьби: „О будьте прокляті...” Здається, співаючи він не чув свого голосу, і абсолютний слух разом з витонченим чуттям форми і міри десь лежав без ужитку разом з підрізаними традиціями та сковородинськими ідеалами – в реквізиті „пережитків минулого”.

Тичина вростав в епоху недобачання, недочування, недорозумного вислухання і панічної готовости схвалення. Там ніхто нікого не цінував і не любив, але зате всі всіх перевіряли...

В епоху без поезії і без Мадонни, котра вічно живила і живитиме поезію божественним світлом.

1991 р.

У ДИВОСВІТІ ЗРУЙНОВАНОЇ ХАТИ

Всі поети в полоні форм. Створених, успадкованих, запозичених. Вирватись із полону і заговорити голосом ества, зраненого пресом часу, знайти неповторну свою форму і стежками тимчасового перебраться на поле вічного, самоусвідомитись у вічному – це людське поле, через яке пролягає творчий шлях поета. Комуś він дається, як „псалом той, вилитий сльозами”, комуś як весняний „голос вербової гілки”, врізаної ножом, а комуś „як труд важкий, гарячка невдержима”...

Таємниця народження чиєїсь пісні, що стала народньою, залишиться таємницею. Але в самій народності є якась невловима постійна прикмета, сума народжень, настояна на ковиловому вітрі й місячному сьйві в тихій балці, яка пам'ятає всіх своїх гостей ще з праісторичних часів... Наш народ плакає своє праслово, свою пісню-мову, свій чар, усталений в традиції.

Раїса Лиша вийшла з цієї традиції. Вразлива, тиха, беззахисна, вона великими здивованими очима вдивляється в світ, інстинктивно сахаючись дикого гику, свисту і виття, що визбулось суті, аби було легше достосуватись до мінливих мод і гасел. Традиція пливе, як ріка – з минулого в майбутнє. Вона несе ті самі і не ті самі води, на плесі яких віддзеркалюються завітрені хмари дня. Але витоки ті самі, русло те саме, закони ті самі. Справжнє пливе з цією своєю рікою. Ріка живить і рятує. В цьому заперука таланту.

Їй не загрожує колективізація, хоча вона народилася у злиденній колгоспній реальності. Їй не залила повинь русифікації, хоча вона була залучена до неї вчителюванням. До неї не пристало лихе слово у світі лихослів'я. Це особливий дар наділених іскрою Божою і душею, відкритою для добра.

*Перед хижо вигнутим світом
Арфа роси.*

І це приреченість нести свій дар дорогою вузькою... Є у таких людей своєрідне щастя, якщо можна назвати щастям хист *впізнавати істину*. „Завжди мене цікавила якась внутрішня сила і сутність речей...”

У цьому скупо розсіяному світлі істини можна без здивування прийняти факт, що абсолютно ясний поетичний і малярський хист людини в наших умовах брався за дивацтво. На хвилі часу навантаженими баржами кудись у безвість пливуть багатотомні збірки віршів, а талант стоїть на березі й дивиться здивованими очима Попелюшки. І тут його мало рятує навіть такий самоочевидний аргумент, як широка обдарованість, яка нерідко буває у людей великого хисту. Бо й справді – що то за хист, коли те малювання „не таке, як у людей”...

Те, що Раїса Лиша з її яскравим поетичним і малярським даром досі залишається майже в „невідомих”, мені здається показником нашої збідненої, спустошеної культури, заповненої пересічністю та сурогатами, які розгортаємо нині, як кучугури снігу, пробираючись до вічно зелених аксіом...

Творчість для неї – „де і очищення душі, і прагнення до Бога, до осягнення себе і світу, і просто диво”. І треба сподіватись, це просто диво все ж таки засяє в нашій поезії зіркою першої величини. Засяє тим світлом, яке несе в собі.

Звідки цей гінець зруйнованого краю? З давнього роду, що беріг пам'ять і заповіді? З руїн старого монастиря, що берегли тайну традиції? Церкви в селі вже не було, і сліду священика не було. Була тільки в старій хаті „Дкона Матері Божої з Сином – і вона творила якесь сяйво в хаті”.

Але те сяйво відкрив дитині батько. Геть покалічений, він прийшов з війни в той час, коли було прийнято під круту лайку з махрою розповідати про воєнні пригоди, бої, перемоги... А „батько розповідав про Ісуса Христа, апостолів, рай і пекло, про диявола, добро і зло, які борються в людині”.

Мабуть, не випадково десь у тих краях несподівано розгорнулася боротьба за *Собор* Олеса Гончара... Видно, багатоще насіння розсіяне було в цій землі, де

*Собор самотньо
показує небо
босе слово
іде на Голготу
і електронні апарати
стежать
щоб воно по дорозі
не схвалося
у випадкову квітку*

Зараз вся Україна знову звернула погляди на край козацької слави і ще раз відкрила його, зазираючи глибоко в пригаслі споловілі очі. На поверхні видимість приховує суть. Про що марить сизий козацький степ – той, що був у ковиловім сні, той, що є в димах великого міста, той, що буде?

Тривожне відчуття нерва скитської баби, джерел високої річки, сліду відлетілого птаха і набухлою червоною кров'ю калини – відлунує болем у „миттєвій соломі часу”. А

*клітка
піднесена до квадрата
і небо загребе*

Поетка заглядає в таємницю буття і бачить там часом таке, чого ще ніхто не бачив у золотому віконці між небом і землею:

*а якось виглянула з нього
красуня смерть
пальником посварилася
ну-ну дивись*

Важко висловитись сучасніше про екзистенціальне відчуження у світі знебулих цінностей, ніж у такому образі:

*Страшно
що світ
почує моє дихання
і підстежить
де я*

Разюче точні образи, якийсь іреальний реалізм Раюї Лишї світиться ясновидінням. У густій метафоричності, в якій нині плавають деякі поети, кричить сувора правда часу.

Яким прозорим видінням постає перед нами світ 1970-х років у „жовтодированім оці” – починаючи з першого акорду:

*цвірчать світи
орли голів
собори тополь
жарптахі матерів
зблоковані
професійні раби
фельдфебелі
стерезуть довкола
мовчання
раз-два
раз-два
деградація не дозволяє
займатись собою
приховавши таємне
запашні дивляться кобри
як безапеляційна наївність
тирлує
по коридорах кісток
милосердно сповивають
прогрес
павуки*

Є щось у світосприйманні Лиші від Гоголівського бачення невидимого і всюдисущого, і то не тільки тоді, коли Вій

*перемотує перед собою
у сірий клубок голову
ось із чорним павуком
усередині
повсюди носить п'р'я
й повір'я
літо апокаліпно
апокисито несите*

І слова невживані, і форми химерні, а приймаєш. Бо, як у Гоголя, неймовірно переконливіше, ніж очевидно.

*Мені нема куди дітися
пустко бетонна
відпусти мене перелітна
соломинко*

Кафкіянський світ! А „час жовто-блакитний у клітці”!
Але світіння великого таланту – в спроможності творити диво:

*снігові соняхи
у снігової королеви
цвітуть поза всім*

У страшному світі Раїси Лиші скрізь зачала краса. Може, це та незнищенна „краса, що врятує світ”? Чуття краси, шукання у всьому краси, життя красою – лаятмотив усіх п тем.

Нині маємо в книжках і на екранах багато безрадісної правди, що розминається із сутнім у житті – радістю.

Світосприймання поетки наскрізь релігійне, релігійне по-народньому, як у заповіді Божій: „Не взивай імени Господа Бога твого надаремно”. Струмені сьйво любови – воно і є Бог, присутній у всьому. Звідси тривога за все живе, на якому тримається наш священний дар життя.

Премію ім. Василя Стуса Українська Асоціація Незалежної Творчої Інтелекції присуджувала переважно поетам, репресованим за поезію. Я гадаю, Раїса Лиша, може, найбільш репресована, бо їй не дали можливості дістати тюремний термін за вірші – просто хмари так густо і надійно вкрили небо, що розумні люди не вірили в існування зір. Отже, літературний гріх її був ніби потойбічним.

У цьому році Раїса Лиша стала лавреаткою цієї премії – як феномен справжності, яка має творити сузір'я навколо Поета національного болю. Не будемо говорити про спорідненість душ у республіці великої поезії. Тут кожен говорить сам за себе і кожен по-своєму перегукується з гармонією сфер, чутною навіть крізь вікно какофонії світу, що втрачає смак гри. Поет повертає людям слово. А слова, як каже Раїса Лиша, – „це часточки духу, що постійно омивають і відживляють душу.

1991 р.

ПОЕТ ПРО ПОЕТА

Саме так слід розуміти пропоновану читачеві статтю Василя Стуса про Павла Тичину „Феномен доби або сходження на Голготу слави”. їм стояти віки на полицях книгарень і в енциклопедичних словниках поряд: С-Т. І культурний читач братиме з повагою томик Стуса і томик Тичини. Дай Боже, щоб він брав ці книги з такою повагою і трепетом, як брав до рук давнє видання „Соняшних кларнетів” молодий Василь Стус...

Але у читача „Феномену доби” може скластися інше враження про ставлення Стуса до Тичини. Тому прошу від самого початку зробити поправку на час.

У повітрі 60-х років гостро стояло питання батьків і дітей: смілива, радикально настроєна молодь не хотіла приймати прикладу батьків, які жалюгідно згасали в офіційних почестях. Молодь воліла долю розстріляного Косинки чи саморозстріляного Хвильового, аніж долю радянського поета-лавреата-академіка...

Хоча примірювати долю і нести долю – це не те саме...

Отже, мені хочеться нині сказати про появу на обрії кримінально переслідуваної праці Василя Стуса про Тичину. З тюремних етапів повертається до нас це вистраждане слово поета про поета.

Типова мова шістдесятника, якого захоплює могутня ріка поезії, геніяльної лірики раннього Тичини. Але він не може звільнитися від тривожної думки про полоненого співця... Про поета, що братався із Сковородою. Але його світ ловив – і спіймав... Про геніяльного поета, що знищив у собі душу поета.

Тому в усьому тексті й підтексті дослідження Стуса – гостра полеміка з добою і з уявними опонентами про вибір, зокрема про життєвий вибір, на який має право людина з іскрою Божою.

Стаття написана незадовго до арештів за літературу. Тоді Василь Стус писав збірку „Веселий цвинтар» і явно був під очищуючим людським впливом трагічної поезії Тичини – збірки „Замість сонетів і октав”.

Але ми повинні сказати про вплив Тичини на Стуса у двох відношеннях:

1. Вплив генія, щасливої, благодатної зірки – і в напрямку пошуків форми, й у використанні християнської символіки, і в самому духові доброти.

2. Вплив застережливий – повчальний вплив уроку самознищення Тичини.

Цей урок В. Стус викарбовує чорним по білому і різко акцентує вину поета за згоду на участь і співучасть – цілком у дусі християнської філософії – про свободу волі. Навіть, здавалося, що Василь Стус попереджує своїх сучасників напередодні вибору...

Довго ще нам вибиратися з пекельної епохи жахів, де чи не найрозпачливішим був жах негативної метаморфози: справжній інтелігент, співець Мадонни, стає самозагіпнотизованим приборчником злочинності, яка оскверняє всі його вчорашні ідеали й віру в красу та чистоту.

„Зітер із України?! Що за чума еси?” – пише Іван Світличний у своїй табірній поемі „Курбас” і запитує голосом цілого покоління приречених на смерть:

*Тоже гули космічні оркестри – і небо
вторило!
Таж потрясали гімни бані небесних
сфер!
...Хто він – Павло Григорович?
Як Микола Платонович? Хто ви і де
тепер?
...А ми, вами оптом продані,
а ми, вами смертно прокляті,
Розстріляні і перевішані частки
вашого Я?*

Перед цими запитаннями німієш. Важко пояснити вибір духовної смерти. По суті, весь підтекст Стусової статті про Тичину є неприйняття того вибору. Розуміється, не особистого, оскільки Тичина став „часткою вашого Я”. Адже те, що він посіяв, живе в цілому поколінні, в мільйонах, і вірні його святиням мають право запитувати...

Зрештою, над їхніми запитаннями ще стоїть запитання Лесі Українки:

ЯКИЙ МИ ГРІХ ВЧИЛИ ПРОТИ ДУХА?

„Не Зевс, не Пан, не Голуб-Дух, лиш соняшні кларнети” – зовсім не було запереченням Духа, а лиш вибором своєї форми бачення сутнього в світловому і звуковому струмені. Маєстат Духа височів над автором „Золотого гомону”. Отже, запитання Лесі Українки влучає у найвищі постаті.

Сяйво молодого генія Тичини так високе, що дальша доля його самого і його пізніші „сірі газетні віршики” зникають у цьому сяйві. З-за океану це бачив уже тоді ж поет-філософ Василь Барка, коли в 1967 році писав, „Відхід Тичини”: „Він був найвизначнішим ліриком нашим по Шевченкові, належачи до ряду, де – автор „Слова о полку Ігоревім” і сам творець „Кобзаря”...

Уявлення про „Соняшні кларнети”, здається нам, склалося набагато з сяйва, взятого від надсвітньої авролі навкруг образу Христа і перекомпонованого в світляну алегорію вселенського гармонійного ладу”.

Чи погодився б нині з цією оцінкою замордований автор „Феномену доби’7 Я думаю, що Василь Стус з Василем Баркою погоджується.

1991 р.

ВАСИЛЬ СТУС – ЛЕТЮЧА ЗІРКА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Тієї зірки не бачили, коли небосхил був захмарений і засліплений сезонними ліхтарями...

Перед тінню мученика світ смирніє. Тінь даленіє, знайомі риси розпливаються, і на їх місці згущуються образи вселенського страждання, що нас єднає на гіркій землі.

Вістка про табірну смерть Василя Стуса вразила, як грім. 5 вересня 1985 р. про неї повідомили всі радіостанції світу. До Москви пішли урядові протести. Була найчорніша година перед Чорнобилем.

Україна мовчала в клінічній анабозі, і тільки мале коло друзів замученого поета збиралося в його київській хаті біля свічки перед розп’яттям. І сюди поверталася його душа, вибілена стражданнями, як білий птах.

Перші оцінки Стуса-поета були, крім української, в німецькій пресі. Перші зворушливі некрологи – в українській еміграційній і в польській підпільній пресі. То були справді братні слова співчуття, що супроводжувалися наведенням захопливих табірних вітань Василя Стуса до нескореної Польщі – польським борцям за волю.

Один Бог знає, як дорого заплатив Стус за ці слова, за „Таборові зошити”, перекинуті через залізну завису. Але то був чоловік, який говорив і писав за будь-яких обставин ясно, як перед Богом, і платив за це життям.

Український народ в останнє десятиліття дав багато покутників за гріхи і слабості замореного конформізму покоління. Серед них чимало працівників пера. Але Василь Стус був найсуворіший, найнепримиренніший. Він творив книгу великого національного болю, разом з тим – сувору легенду свого життя. Як у всякому великому житті -повторилися путь невизнання у фарисейському світі, суд синедріону і страдницька путь на Голготу.

Василь Стус – людина рідкісної моральної обдарованості, голос сумління у світі розхитаних і розмитих понять чести, правди, порядності. Він зберіг свій стиль до кінця. І це було основою його трагедії. Він ніс даровану йому іскру Божу з гідністю і лицарською одвагою, не згинаючись і не обминаючи. На такій дорозі поети гинуть.

Коротко – етапи його життя.

Народився на Вінничині в селянській сім'ї – на Свят-Вечір 1938 року.

Дитинство і навчання в школі – на Донеччині.

Закінчив Донецький педінститут.

Військова служба – стройбат на Уралі – три роки.

Аспірантура в інституті літератури і виключення з аспірантури за участь в акціях громадського протесту.

Різні чорні тимчасові роботи – сім років.

Арешт, мордовські табори суворого режиму – п'ять років.

Заслання в магаданському краї – три роки.

Другий арешт за участь у правозахисній гельсінкській групі – відбув п'ять років...

Смерть у таборі особливого режиму на Уралі, на сорок сьомому році життя – 4 вересня 1985 року. І могила нумер дев'ять на табірному цвинтарі.

Перевезення праху і поховання в Києві 1989 року.

Творчість Василя Стуса можна поділити на три періоди:

Дотюремний.

Тюремний.

Прощальний.

Найщасливіший був, напевне, тюремний...

Бо чим був перший період? Жадна біографія не може відтворити напівжиття в умовах великої зони брежнєвського режиму, де поетів робили кочегарами, а кочегарів призначали керувати культурою і літературою, де ідеалістів посиляли у виправні табори – під пильний нагляд злочинців.

В дотюремний період Стуса не публікували (коли не рахувати кількох випадкових журнальних публікацій), не знали. А коли в Брюсселі 1970 року вийшла його книжка віршів „Зимові дерева”, то її при обшуку вилучили, а потім вона лежала на столі перед суддями, як *corpus delicti*⁸. До неї додали ще рукописну книгу віршів „Веселий цвинтар» та блискучий есей про змарнований талант Павла Тичини – „Сходження на Голготу слави”. І, розуміється, додали заяви протесту проти репресивної політики партії.

Це був типовий політичний вирок 1972 року.

В судовому звинуваченні поета фігурують окремі вірші бойового і сатиричного характеру. Влада відчула посягання на свої прерогативи в рядках:

*/ не скорить тебе душителям
Сибірами і Соловками.*

Влада не любила диверсій фотооб'єктивом:

*Звіром вити, горілку пити...
І добі підставляти сите
Вірнопідданого лице.*

Влада не любила натяків:

„Досить крові” – продеклямував кат.

І вона не любила посмішки:

*Більше, ніж в Маркса,
Я вірю в ваші чоботи хромові...*

Звичайно, поезія першого періоду пронизана скаргою на соціалістичний рай:

*Як тихо на землі, як тихо,
Як нестерпно – без небес!*

Але, здається, вся творчість Василя Стуса дотюремного періоду була ще визріванням – у школі Гете, Рільке, Пастернака. Переклади елегій Рільке – це було типове його заняття. Символіка поезії, світ поезії, світ естетики і філософії – був його світом.

Розуміється, це був світ підозрілий, бо спецслужби сприймали його як прикриття: вони не вірили, що людина справді може жити у сфері духу. Вони тоді люто стежили за тим, щоб підозрілий поет не надрукував своїх віршів і не виступив перед аудиторією. Вони забезпечували навколо особи культурний вакуум і узаконювали тривіальність і напівправду в умовах напівсвободи.

В такому світі – грім, війна, арешт – це надія на зміни...

12 січня 1972 року Василя Стуса заарештовано. Арешт – це завжди удар, але отерплого тілу удар не болить. У камері відчуваєш свободу від суєти половинчастого життя і стаєш лицем до неба.

⁸ Речовий доказ злочину (лат.).

*О царство півсерць,
півнадій, півпричалів,
Піезамірів царство,
півзмаг і півдум*

– прощався поет з минулим.

В тюрмі відчуваєш відносність учорашніх цінностей і справжність тих, що завжди з тобою. В камері, так само, як у безмежному морі, відчуваєш великого Бога. І навіть великі зорі на клаптику неба, розіп'ятого на ґратах.

*Оце твоє народження живе
В онові тіла і в онові духу.*

Але до камери приходила ясна свідомість долі – така ясна, як євангельська істина:

„Зерно не дасть плоду, поки не вмере“.

В маленьких камерах, що у бік Святої Софії, крізь ґрати на маленькому віконці під стелею було видно клаптик неба і вранішню зорю. Це було найрадіснішим моментом наших сірих світанків. Для Василя ця зоря кинула віщий промінь, з якого народилась візія:

*Мені зоря сіяла нині вранці
устроєна в вікно. І благодать
така ясна лягла мені на душу
...ота зоря – то тільки скалок болю,
що вічністю протягий, мов огнем.
Ота зоря – вістунка твого шляху.*

Розуміється, вироблені віками нестерпні реалії тюремного режиму нищать особу:

Уже моє життя – в інвентарі...

І душу пронизує холод кінця. І холод наводить на роздуми:

А все ж нестерпна безневинна кара.

І передчуття: може – назавжди?

А кожний ранок зазірав у тюремні шиби іреальним кошмаром:

*Світанки, мов яйця пташині,
кволі спроквола-сині,
що випали з гнізд і щебечуть,
і крильцями тріпотять.*

В тюремне вікно зазірала також змордована і розп'ята Україна, де безкарність зла і сваволі нагадувала часи Батия. В сейсмографі глухої камери висвітлювалися уяві апокаліптичні видава:

*Привиддя постають
спогадані, згорьовані, урочі,
з моїх артерій кров салону точать
і, як криваві зозулі, кують.*

А навколо моторошного царства квітучого болота свище вітер терору:

*Довкруг обрізано жалі,
обтято голосіння.*

В тиші одиночної камери настає нове народження поета великого трагізму. Він заяснів, наче ударений струмом, і стеля його поезії раптом стала підніматись до високих прояснень:

*Моя душа запрагла неба
В буремнім леті держить путь на стовп
Високого вогню.*

В цьому вірші, написаному на початку ув'язнення, вчувається вже Стусове поетичне і життєве кредо, і в ньому – джерело його сили.

Власне, він уже давно шукав свого шляху, пориваючись у рідну стихію – нагору, несміло думаючи про Олімп. Але коли відчув, що його дорога веде на Голготу, ступив твердим кроком, з соромом переступивши хвилину малодушних вагань. Стус рано прийняв дорогу страждань – рано й остаточно він прийняв мудрість Йова. Людина суворо правдива, він не знав конформістської моралі і тієї проти духовної отрути, якою малодушні виправдовують свій шлях повзучого егоїзму. З середньовічною цнотю він приніс життя на вівтар Батьківщини і мистецтва – безоглядно, цілком.

Щось було і благодатне в зворотному боці тюрми – в аскетизмі, в самотності і в одвертості диявольського наступу на святині. Смерть сиділа в камері, як сова, зазірала в душу – і під її поглядом прояснювались абсолютні ідеали і дорогі образи. Але щоденний шабаш дрібних бісів нагнітав атмосферу страху і непевності.

Про поета будуть написані дослідження як про стривожену совість його покоління, як про трагічний голос гармонії і розпачливий зойк дисгармонії світу, що втратив моральні опори.

Але вже зараз треба написати про містичне відкриття поетом Бога – на тій висоті, де розминутися з Богом неможливо.

Спершу він засвоював тон молитви і звикав до присутності Бога на своїх нових шляхах, і відкривав для себе важкі ступені висхідної дороги:

*Ламка і витка всеспадна вседорога
Дорога до Бога ламка і витка.*

Релігійність у Василя Стуса не задана – вона неминуха. „Дослідження” про себе як про людину наодинці з Богом Стус почав сам у вірші:

*Та серця я, мій Господи, не маю
на свій талан. Це Ти мене береш,
неначе грудку сирової глини,
і місиш, мнеш, і пальцями всіма
формуєш образ, щоб незадарма
іще один кавалок з України
сподобивсь тверді. Знав я і черинь,
і зиму знав в колимську довгу пору,
і душу виробив таку прозору,
що вже свою не одкидає тінь.*

„Він був справді релігійною людиною”, – згадує таборовий приятель Стуса; і в цьому свідченні є багатий підтекст: вже було чимало віруючих і формально, і догматично, і квієтично... Ми знаємо в літературі і богоборство як різновиди драматичної віри в Бога, якого людина внутрішньо не готова прийняти, й продирається крізь заперечення таки до нього ж. Знаємо і патетичну апологетику на знятій хвилі заперечення. І пристрасний поліфонізм просвітленого богоборства, як на сторінках Достоєвського.

Василь Стус дає свій образ живої віри – живої єдності з Богом творіння як частки української тверді. Боюсь, що в нас ще мало читачів з такою випрошеною душею, на струнах якої грали б так велично і точно настроєні слова:

*В мені уже народжується Бог
і напівпам'ятний, напівзабутий,
немов і не в мені, а скраю смерти,
куди живому зась, мій внук і прадід –
пережидає, заки я помру.
Я з ним удвох живу. Удвох існую,
коли нікого. І гримить біда,
мов канонада, Він – опорятунок
для мене. Тож і мовлю: порятуй,
мій Господи. О, порятуй на мить,
а далі я, оговтаний, врятую
себе самого сам...*

У підсвідомості поета Бог народжувався реально – більш, ніж реально. Таку високу і святу самотність треба вистраждати. Цей хисткий момент становлення треба виболіти. В це небуття треба заглянути, звичайно, через „тріпотливу вежу мук”

*На цих шалених стовітрах,
де ні коня, ані дороги,
звіряй свій крок за словом Бога
І попри смерть, і попри жах...*

Про що це? Жадна психологічна аналіза не дасть нам уявлення про психологію високої творчості, коли стихає душевний біль і примари зон розпливаються, як міражі.

*Земля даліє, наче тьмяна зірка,
І голова моя, налита сонцем,
Вже передсмертну радість прочува.
Благослови мене, блаженна мить –
Раптове самоспалення, і вічне
навернення до тіла. Проминань
І входження зненацька в сто світів.*

Тут має зупинитися аналіза – тут атмосфера храму, вякому діє з цілковитою посвятою поет, свідомий своєї самофіри. Наведені нижче вірші дають ключ до входження в ці вертикалі Василя Стуса, в ті храми, які він будував у своїх зонах та камерах.

Ось і внутрішня біографія поета, що зболений, змордований, пройшов крізь зони нашого світу і, відчужено оглянувшись, запитав:

*Поетіє, красо моя, окрасо,
я перед себе чи до себе жив?*

Зовнішня біографія Василя Стуса вписується в українську етнографію: змордована Вінничина, зрусіфікована Донеччина, зацькований Київ, чужий Урал, лиховісна Мордовія і пекельна Колима...

Своє життя, яке йому судилося нести, свої густі страждання Василь Стус приймає стоїчно, навіть з якоюсь вірадою:

*Благословляю твою сваволю,
Дорого долі, дорого болю.*

Він розуміє, що тут нічого змінити не можна, бо доля людини є образом долі Батьківщини. В настанову собі й людям він нагадує вічні істини, які так важко прийняти:

*Блажен, хто тратити уміє,
Коли заходить час утрат.*

Природжений ідеаліст і поет, він так і не збагнув, чи то його минуло життя, чи він те життя обминув. Але свого життя йому вистачало для виконання призначення – піднятися до верховини, на якій відкривається трагічний сенс наших шукань на землі, на якій проблискує мудрість осявань, і відчуті серцем

*Те одвічне, що над нами,
Стріли повиймає з рани
І губами обцілує,
Адже хвиля пожадана
Убиваючи рятує.*

Нині історія вже не помічає перехідних постатей. Але вистраждані Стусом слова вписуються на п канві, як відгомін великого національного і вселюдського болю.

*Плач, небо, плач і плач
Пролий невтримне море
Тонкоголосих вод!*

Ось той прибій, що заносить Василя Стуса в МОРЕ ВЕЛИКИХ. Небагато з них пило таку переповнену чашу і знало таку темну безодню під ногами – на протязі безкінечних років – і черпало з тієї безодні ВАГУ СЛОВА. Пастернакова „нечувана простота – під старість” – це тільки передчуття тих плавань у „чорній, як смола, воді”. Тих самоусвідомлень, в яких жив Стус, з яких виринав спалахами, з яких творив страшну поезію смерті і гармонізував її.

*Яке жорстоке ти, пізнання
Дороги трачених доріг.*

Краса страждання є найвищою красою. Але поезія Стуса також багата барвами і грою соків землі. Ніжністю інтимних почуттів і якоюсь особливою ласкою до всього живого. В прозорій душі поета яскравими осінніми спалахами ясніла краса світу – барвами осінніх айстер, вранішнім співом птаха, зламаною віткою вечора... розлитою голубою водою жалів...

Глибинний спів його душі затуляє нас у світ – світ по той бік видимого, як стара пісня – „Дощі століть” на „вікові бездоріжжя” і часом у відчуття того, що поза смертю. На своїх етапах Василь Стус зазирає у зону смерті – і те пізнання навчило його збоку і вже відчужено дивитись на своє життя.

„Палімпсести” – це назва книги тюремної поезії Василя Стуса. Чим більше її читаєш, тим більше відчуваєш у ній голос пісні. Поет зняв з вічного пергамену квалітивні написи нашого метушливого часу – він докопувався до першофено.ченів, що джерельно і таємничо озиваються до нас зі сторінок його книги – давно знайоме і незнайоме.

ПРОЦАЛЬНИЙ – третій період творчості – це покищо сфера роздумів. Не маємо майже нічого з тих смертельних п'яти років, коли йому було заборонено писати вірші в листах. Знаємо, що багато й легко писалося у безсонні камерні ночі, уявляємо, як уранці відкривалася кормушка, і сонний прапорщик нудно кидав слова:

„Ану, осужденный Стус, давайте свою писанину”. Василь дивився відсутнім поглядом, наче нічого не чув, тоді клацали залізні замки і два прапорщики з черговим офіцером обшукували порожню камеру, обмацували все до нитки і забирали всі списані клаптики паперу. Horror verbum!⁹

Швидше за все літератори в мундирах і в цивільному ставилися до тих віршів холодно: нічого цікавого там не було для їх служби. Вони не розуміли, що мають справу з творчістю поета за останні п'ять років його життя!

Сотні перекладів Василя Стуса – з Гете, Рільке, Льорки – загинули безслідно. Всі його останні творчі

⁹ Страх слова (лат.).

спалахи – може, наймогутніші, канули в чорну діру. Маємо тільки свідчення, яке проскочило в листі до дружини в грудні 1983 року: „Закінчую свою збірку „ПТАХ ДУШІ” – відчайдушно прозову, майже без патосу, неримовану, прозових інтонацій, сумно-спокійну ... Стоїчну – такий її музичний ключ”.

Маємо в листах свідчення, як змінювалися в атмосфері абсолютної бідності, голоду і холоду цінності й авторитети (непохитними лишалися Гете й Рільке). І не було вже згадок про втрачені острівці минулого, бо спомини болять, як почорнілі рани.

Але знаємо, з такими пожитками людина стає легкою і ближчою до неба – в ясну і чисту годину творчості.

Рукописи Василя Стуса мають бути в тих міністерствах і комітетах, що мали сумний привілей виконувати вирок над речником духу і конвоювати поета на етапах жорстокого режиму.

Прости їм, Господи, бо не відають, що творять. Вони не відають і досі, тримаючись мертвою хваткою за свої невикриті тасмниці.

Отже, формально реабілітований, Василь Стус залишається поетом ув'язненим. Його величезна популярність нині в Україні контрастує з кам'яною мовчанкою сил конвою: вони не простять йому свого злочину.

Згадаймо посмертну долю Льорки. Ми можемо порівнювати не лише смерть цих двох поетів, а й творчість. Їх єднає головне: справжність.

Героєм цієї книжки є одна-єдина постать – біль. Хто це сказав про свою улюблену книжку: Льорка чи Стус? Льорка. Але це не менше підходить до Стуса.

Треба визнати: Льорка – поет трагічної долі. Але навіть у найчорнішому сні він не міг би увияти свого далекого українського брата, який розпочав свою творчість в умовах мертвих – без публікацій і досяг свого зеніту в умовах, коли вільна поезія трактувалася як кримінальний злочин і кожен листочок долучався до кримінальної справи.

Отже, Льорка був поет порівняно щасливої долі... Але й Василь Стус був вдячний своїй долі:

*Як добре те, що смерті не боюся
і не питаю, чи тяжкий мій хрест,
що перед вами, судді, не клонюся
в передчутті недовідомих верст,
що жив, любив і не набрався скверни,
ненависти, прокльону, каяття
народе мій, до тебе я ще верну
як в смерті обернуся до життя...*

Нині він повертається і починає входити в пісню свого краю, як трагічний голос долі. Ми вчимося читати його лірику як стогін епохи, як потаємний наш власний голос. Але той голос наче потойбічний – по той бік зжитих слів, суєтних справ та малих інтересів, на які не розмінюється душа.

„Верни до мене, пам'яте моя” – долинає до нас його медитативний голос. З нього впізнаємо зболено-прозору душу поета.

Розуміється, така поезія – втеча від життя. Але – втеча від видимості до суті, від паперових корабликів на поверхні до глибокої течії – руслами античної трагедії.

У світі Стусової поезії – цілковита відчуженість від сьогоденності і водночас – туга до життя, до дії в сьогоднішньому дні – „Дажь нам, Боже, днесь...”

Перший рядок його вірша дає смисловий і мелодійний ключ:

Душа ласкава, наче озеро.
Церква святої Ірини криком кричить з імлі.
Тільки тобою білий святиться світ.
Збудився врано синій-синій птах.
Біда так тяжко пише мною.
Чотири вітри полощуть душу.
Хтось чорний-чорний бродить навкруги.
Уже Софія відструменіла.
Як хочеться вмерти.

Тих віршів не можна гортати – в них треба входити і повільно обживати, як обживав поет на етапах свої камери – і тоді відкривається унікальна сторінка поезії ХХ віку – віку відчуження.

Василь Стус виступає високим репрезентантом нашої культури. Його ім'я символічне для кінця ХХ віку. Проти течії, за найжорстокіших обставин він проніс у руслі української традиції ідеали гуманізму і патріотизму – і по-лицарськи зберіг вірність цим ідеалам до кінця. Власне, на ідеалістах тримається сенс культури, її засади безкорисливості та відповідальності за духовну спадщину, за власну душу.

Єдність життя і слова – це традиційний профіль Стуса: в українській літературі є традиція оплачувати слово життям. По-своєму в поета-філософа Сковороди, який жив так, як писав. По-своєму в поета духовного неприйняття світу – Шевченка. По-своєму у вічного в'язня – поета Грабовського. Те саме в Лесі Українки. Всі творили без офіційного визнання, без преси. Поет у нас, як правило, або репресований, як Плужник, або – змарнований, як Тичина.

Довгий ряд репресованих закінчує монолітна постать Василя Стуса.

*Прощаю вас, лихі кати мої,
Прощаю вас...*

Але за його прощенням стоїть пам'ять. Сувора, як міт, як напис на граніті:

*Ми припізнені вади,
Наш злочин – спів.*

1991 р.

ВІРНИЙ ДО КІНЦЯ

Сьогодні відзначаємо 90-ті роковини з дня народження Бориса Антоненка-Давидовича, видатного українського письменника пореволюційної доби. Несправедливо напівзабутого, кажучи радянською фразеологією ... Гнаного і переслідуваного все життя, але вірного до кінця – кажучи народньою мовою. Парадоксально звучить факт, що він при цьому прожив 85 років і помер своєю смертю...

*Отшумели его метели...
До него же гордимся мы, сволочи,
Что он умер в своей постели!
(О. Галіч)*

Але то було там, у Москві, де під об'єктивом іноземних кореспондентів і перед лицем світу ховали зацькованого поета Бориса Пастернака.

Коли ховали Бориса Антоненка-Давидовича, наші „сволочи»гордилися тим, що, нарешті, dokonали.

Жалкували, що ховаємо „не там, где ему положено, в этих местах...” і зовсім не турбувалися тим, що скажуть люди.

Особливо зловтішались вони з того, що зуміли знизити популярність імені видатного письменника в масі народу до найнижчого рівня.

Зрештою, у нас це й не були „сволочи”: це були „державні діячі”, які гордо звітували про досягнення інтернаціоналізму, про викорінення українського духу, української культури та мови в Україні. Це в нас почесні й високооплачувані за рахунок українського народу власті...

Задля справедливості скажемо, що вони й зараз пишаються цими досягненнями – єдиними своїми досягненнями ...

В українській нореволюційній літературі, багатій на скалічені, розстріляні і самознівечені таланти, ім'я Антоненка-Давидовича займає особливе місце – почесне місце – в першому ряду письменників, що мали б увійти до хрестоматії.

Це стійке місце забезпечене йому вагою живого слова, яке не старіє. Антоненко-Давидович – письменник справжній, письменник путній.

Це незвичне означення треба пояснити. Путній – знає добру путь, чесну дорогу. Безпутнім сином у нас називали не дурного, а блудного, що обминає путь батьків, традицію. Дорога була освячена віковим ідеалом: батько-мати, народ ставлять сина на добру дорогу (яку все ж таки ще й треба знайти самому!).

Путній знаходить і реалізує себе на цій дорозі.

Непутній кривими манівцями шукає легкого щастя – і вітер носить його де попало. Він може наплутати багато стежок, а будучи письменником – багато томів...

А про те все сказано в Псалмі:

*Бо відає Господь путь праведних,
А путь нечестивих погине.*

На добру дорогу виходить путній син самовіддано і торує її, аж поки не впаде, як добре зерно в ріллю. Знаючи, що поки зерно не помре – не дасть плоду...

Борис Антоненко-Давидович знайшов дорогу правди і – всупереч вітрам часу – не зійшов з цієї дороги. Перед нами письменник видатний, і, може, слід було б говорити про світ його образів і проблем на довгій літературній ниві. Але я говоритиму про дорогу. Бо що не кажіть, чоловік – це дорога.

В наших умовах, коли століттями підступні чужі сили працюють на те, щоб збити чи зманити з дороги найталановитіших українців і взагалі розмити нашу дорогу, – це питання має принципове значення.

Наша історія береже тих, що берегли і розробляли нашу традицію, тих, що

*Батьківським шляхом пішли.
(Леся Українка)*

І передусім тих, що „просто йшли”, що в них „нема зерна неправди за собою”.

Тих, що своїм прикладом, своїм словом, своєю жертвою підтримували інших на цій дорозі.

Не будемо роздрібнювати цього поняття – „дорога” – всі ми добре знаємо, про що йдеться. Йдеться не про естетичні смаки, формальні шукання чи уподобання. Йдеться про старе, як світ, слово ВІРНИСТЬ. Богові батьків, високим ідеалам і заповітам, вірність народів, його правді, – суворій, нерозмінній, за яку треба платити життям. А естетичне – це додається...

Путній письменник прояснює путь народу, непутній – хитрує лукаво і видає за путь те, що йому нині вигідно.

У нас гори книжок і купи імен, з яких історія відбере тільки путніх, що торували шлях і вмирили на шляху.

В особі Антоненка-Давидовича маємо українського письменника, що не розминувся зі своїм покликанням і випив повну чашу української долі, пив її до останнього подиху.

Доля йому судила зв'язати розірвані ланки українського життя, порубаного і затоптаного, і поєднати в своїй особі добу визвольних змагань часу революції 17-го року, добу короткого відродження, розстріляного в 30-ті роки, з добою задушеного відродження 60-х. Судилось саме йому, чесному і прямому, нащадкові козацького роду, нести важку місію свідка в ту фальшиву добу, коли правдиве свідчення прирівнювалось до злочину, оскільки воно суперечило державним приписам заміни правди на догідливу хвалу владі.

Дорога його долі постійно проходила на краю тієї прірви, над якою утримувався український народ у найстрашнішу добу своєї історії.

Почалося з того, що дитинство давало йому шанс розминутись зі своїм народом, його мовою і культурою. Врятувала чіпка, розкорінена українська традиція, до якої неминуче повертається лицем той, хто має виразне лице.

У Бориса Антоненка-Давидовича було виразне лице, – настільки виразне, що він ніколи не надягав маску і не ховав його від колючих вітрів. Отже, в час боротьби України за свою незалежність він стояв під українським прапором, а коли революція відкрила простір під червоним – він обрав відкриту дорогу життя, до року боротьби за самоствердження, але – за правилами честі і слави.

Його шукання відбулося в повісті „Смерть”, де письменник усвідомлює залізну діалектику доби, яка неминуче ставила умову вбити себе в собі чи вбити матір (як у новелі „Я” М.Хвильового), щоб здобути довір'я і пристати до колон, які простують до загірної комуни...

За розкіш самосвідомості, за чесне думання треба було розплачуватись у своєрідній формі бісівської гри: біс накидав письменникові своє лице – терориста, і те його лице за правилами гри треба було прийняти, як маску, зіграти в ній накинута роллю, а потім вже по-справжньому розплачуватись за гру в піддавки... Злочинець судив жертву іменем закону, неузгодженого з Законом Божим.

Антоненко-Давидович не прийняв маску, за що був викинутий „на смітник історії” – в безвісті, де лупали каміння для споруди Вавилонської вежі.

Там він обережно уникав бісівської гри, і, мабуть, тому вцілів, не заплутався в розставлених тенетах.

Треба віддати належне натурі Бориса Антоненка-Давидовича – це був козак хоробрий, з міцною матерією, щедро обдарований життєвою силою і здатністю виживання. Він брав на себе більше, ніж можуть інші: він брав на себе сміливість грати свою власну роллю на кону життя – відповідно до своїх власних понять про обов'язок і гідність. Його роля важка: бути собою і „живим лишатись до кінця” (Б.Пастернак).

Коли Борис Дмитрович повернувся після своїх митарств до Києва, його реабілітували, прийняли до СПУ і наділили службою коректора. Там не було вибачення за недостойну бісівську гру, оскільки та гра була їхнім способом життя і мислення. Вона була ніби тимчасово зупинена, і реабілітованому письменникові тимчасово дозволено бути поза грою...

Антоненко-Давидович, повторюю, завжди з самоповагою ніс свою життєву роллю. Він був однолюбом. Ті, що погодилися бути ніким, вважали, що він має вже таку козацьку слабкість. Мовляв, навіщо це – проти рожна перти...

Але справа не в них. Професійні конвоїри відчули підозрілі симптоми життя. Вони зафіксували, що Антоненко-Давидович поводить не так, як під конвоєм. Він не порушує законів, але він... не перестає думати своє.

Хто знає Бориса Дмитровича 60-х років, той не кине йому екстремістських дій, не пригадає якогось зухвалого виклику властям.

Просто Борис Дмитрович робив те, що не заборонено, і почував себе господарем у виділеній йому хаті. Він робив те, що повинні робити справжні громадяни, яким належить наповнювати життям дух і букву законів, збагачувати, урізноманітнювати форми життя, будити в людях громадські почуття, думки, сумління.

В професійному відношенні він робив те, що повинен робити справжній письменник, створювати навколо себе культурне середовище, єднати навколо себе культурні сили, мати своїх слухачів, шанувальників, а також тих, кого шануєш і читаєш.

Він у своєму побуті культивував правду і щирість – те, що повинно бути повітрям живої літератури. Він не жалів часу для людей відомих і невідомих, молодих і старших. Це не був літературний сальон – куди там до такої розкоші! Але то була гостинна українська хата, відчинена для всіх.

В тому і полягала його крамола як на міру свободи 60-х і 70-х років: відкрита хата в закритому суспільстві! Ця хата була позначена тінню лукавої підозри. Справа в тому, що Борис Антоненко-Давидович був зовсім несподіваний. Його хата прослухалась і контролювалась наскрізь – про це всі знали. Все його життя було на видноті, було зовсім легальним. Він десятки й сотні разів розповідав і переповідав бувальщини зі свого життя різним людям – з хистом і блиском талановитого письменника, і якщо в цьому й була якась потаємна думка, то це – підтвердити істини моралі – що правда перемагає, що мужність і сміливість потрібні завжди, що національна гідність і честь – це неодмінні ознаки лица. Здавалося б – згуртуватися усім навколо такої постаті і стояти непохитно...

*Возьмемся ж за руки, друзья,
чтоб не пропасть по одиночке!*

Цієї пісеньки Булата Окуджави наші письменники, мабуть, не співали. Деякі молоді заходили раз чи два і, відчувши тут особливу атмосферу, непрестижну з точки зору сірих набурмосених творців кон'юнктури, зникали й пропадали поодиноці десь осторонь від дороги.

Власне, навколо привабливої, небуденної постаті Бориса Дмитровича завжди було коло шанувальників. Але хіба ж це те коло, яке мало б бути навколо такого письменника. Саме йому б, культурному і делікатному, зустрічатися зі Стайнбеком у той час, як зустрічався Василь Козаченко і тлумачив Стайнбекові шкідливість абстракціонізму та простоту музики Бетговена. Йому б читати лекції про мову художньої літератури, про літературу справжню і не справжню, може навіть просто лекції про культуру мови і культуру думки. Справа в тому, що в нас завжди бракувало і висококультурних письменників, і висококультурних читачів. Я пригадую відгуки Бориса Дмитровича на прочитане – це було завжди дуже правдиво і цікаво. До нього б мали приходити молоді автори, щоб почути письменника справжнього. Взагалі Борис Дмитрович був дуже уважною людиною, до якої варто було заходити навіть за наукою елементарної етики, делікатності, толерантності в дискусіях. Я пригадую, з якою старомодною сором'язливістю він сприймав безпардонність деяких наших початкуючих талантів, з якою доброзичливістю ставився до колег по перу. Все це не похвальне слово, а радше жаль за острівцем нашої втраченої культури, якої не оцінили, не підтримали, не зберегли ... З якої недобрі і нерозумні люди зробили страховисько.

Для мене була добрим символом вістка, що несподівано в світі планованого порізнення і відчуження, зблизилися долі Бориса Лнтоенка Давидовича і Михайлини Коцюбинської, пересиливши віддаль поколінь, пересиливши морок ненависти, в якому владно походжали безіменні банкрути, виконуючи службу: ставати поперек дороги і проганяти людей з дороги...

В цьому символічному єднанні ті почули виклик. Справді, це було єднання чесних, імена яких несли нерозмінну традицію української культури. Ця сторінка була закономірною і неминучою в їхньому житті. Долаючи самотність, вони разом виходили на ту дорогу, з якої зіскакували полохливі зайці.

В одну з останніх моїх візит до лікарні Борис Дмитрович, геть знесилений і пригаслий, все ще ділився спостереженнями: „Михайлино, поглянь, як на Євгеновому обличчі відбився трагізм життя...» Він все ще залишався письменником... На превеликий жаль, його думки і спостереження не записувались, вірніше, записувались, але не тими людьми...

Мені згадався Борис Дмитрович у першу пору цих „записів”, коли він зажив другим життям у 60-ті роки. В ті роки прокотилась по землі хвиля бунту молоді. Це була спроба молодих сил планети в пору НТР струснути з себе спадщину батьків, звільнитись і, зрештою, побачити: що в батьківських заповітах і традиціях є справжнє... Виявилось – багато справжнього і неминущого.

Наші 60-ті були не такими зухвалими. В період відлиги і кволої весни ми передусім відчули, що ми живі – і стали живе гадати. Ширше розкривати очі і розкидати павутину мертвого ідола, щоб бодай вільно ступити крок, намацати справжній ґрунт під ногами. Відчути свою вагу, вагу слова, почати називати речі своїми іменами в тих джунглях облуди, де все було перейменоване і легке, як полова. І нагадати:

*Ти знаєш, що ти людина?
Ти знаєш про це, чи ні?
(В. Симоненко)*

Мушу згадати, що перші кроки розцінюються, як подвиг. Борис Дмитрович рвучко потягнувся до молодих шістдесятників, як до молодших братів, що раптом віднайшлись. І свій світ, представлений на стіні символів української історії і літературних друзів молодости, доповнив обличчями молодих сучасників.

В ньому жила надія, бо невідступна дума про матір, від якої ми відгороджуємось, як ширмою, павутиною щоденних клопотів – ця дума пустила памолоді й зазвучала новими голосами поетів – Симоненка, Драча, Вінграновського...

Вічна проблема батьків і дітей має в собі елемент і самоствердження, і якогось заперечення прав батьків – під різним культурним прикриттям. Нам, тоді молодим, накидали цю проблему, але ми її не відчували. Ми просто не бачили батьків. Виплоди страху і кон'юнктури, дрібні слуги безликого хазяїна назвалися батьками, по суті, не визнаючи дітей.

Хто є батьки? Ті, що несуть обов'язок і спадщину предків, що плекають ниву, що залишають пряму і чесну дорогу...

А тут Довженко вмирав від смертельних ран, з тугою до рідного краю, Рильський і Тичина мовчали під тягарем вини, а припутень Корнійчук і дрібні К^о об'явилися батьками, що, продавши спадщину, лукаво вимагали до себе любови.

За їхнім галасом всі відчували мовчання матері, стражденної, забутої серед клопотів і обов'язків сьогодення. Для Антоненка-Давидовича це було відчуття тривожне – відчуття симптомів виродження синів через брак великого обов'язку і великої любови...

Коли з'явився роман „За ширмою”, безплатні й платні цензори шукали в ньому прихованої за ширмою бомби терориста. Вони пам'ятали і знали, що цією бомбою в Антоненка-Давидовича була „надмірна любов“ до рідної матері.

Але тут не мали за що зачепитись: героєм твору є безнаціональний лікар в Узбекистані, а в кімнаті за

ширмою у нього вмирала мати – при чім тут Україна? От тільки надто вже домінує над усім цей образ матері, яка вмирає без догляду сина. Вона віддала йому всю свою любов, а він їй – тільки казенну уважність...

Щось відчувається, дуже відчувається, але – не вкусиш ...

Чому ж відчувається? Просто тому, що Борис Антоненко-Давидович постійно думав, жив цією справжньою любов'ю і передав її тепло у своїй книжці – як заповіт живим. Прихований, як потаємний гріх любови – у світі нормованої уваги до казенних святинь. Роман „За ширмою” є дитя цієї любови, якої не приховати, бо вона чи до казахської матері, чи до української, чи з великої, чи з малої літери – вона все та сама – жива любов. Той самий великий Божий заповіт – любити, як самого себе.

Цього року, нарешті, ми переживаємо нове повернення Антоненка-Давидовича до літератури. Без милувань, реабілітацій – повернення за правом справжності.

В журналах одна за одною з'являються добірки (українською і російською мовами) новель, які ми читаємо одним духом: „Шура-буря”, „Протеже дяді Васі”. Сибірські новелі – справжні шедеври новелістичного жанру. Поперше, вражаюча точність, правдивість факту (характерна риса таких талантів, як Антоненко-Давидович чи Віктор Некрасов). Але за вибором факту в письменника стоїть його окультурненість – свій серпанок. У Антоненка-Давидовича це наш традиційний гумор (трохи стриманий), усмішливість, і доброта погляду. На доброту в нього заслуговують усі герої – і петлюрівський сотник Шура-буря, і впійманий на не обачному слові обачний білорус Васюк, і незлобивий чекіст „дядя Вася”, і навіть вуркаган Обезьяна... Кожен є той, хто він є: письменник морально безкомпромісний, правдивий безпошадно! Але на людяність і доброту в нього заслуговують всі. Так само і в національних самовиявленнях: всі персонажі національно окреслені, як у житті. Але вічно цькований моральними шахраями за „націоналізм”, Антоненко-Давидович був дитям табірної толерантності і національної порядности, яка ставила людяність, особу – понад усі національні та інші відмінності.

Зрештою, тут слід сказати одне: Борис Антоненко-Давидович письменник по-справжньому культурний. В це поняття входить і мистецький рівень, і моральна висота, і та нерозмінна гідність, яка несумісна з фальшем. До цього треба додати природжену інтелігентність його натури.

Чи писав він свої „Сибірські новелі” та спогади „для шухляди”? Він їх писав, як дихав. При обшуках забирали, але він однаково писав. В надії, що чей же закінчиться ніч, настане ранок.

Він був оптимістом не за світоглядом, а за натурою. Це надзвичайно цінна й естетична якість таланту. Його сильна, ясна натура не могла здрибнитись, не могла чадіти. Звідти та здорова й активна доброта, й активна любов до рідного народу, до кожного народу, до людини, до правди.

Ясність його творчості витримана, я б сказав, у грецькій клясичній манері. У ній чистота джерела – і заповіт: берегти і плекати своє джерело. І любити серцем, всіма помислами, всією своєю душею.

2.07.89 р.

СПІВИ ЯРОСЛАВА ЛЕСІВА

В морі поезії, де у зверхній піні шелестять паперові кораблики і тихо лопаються надуті бульбашки, існують важкі прозори краплини сліз. Вони несуть у собі сіль поезії – її гірку правду.

Якщо Ігор Калинець був помічений ще у 60-ті роки, то Миколи Горбала нікому було б помічати, якби не літературне середовище в таборі суворого режиму. Василя Стуса ми помітили вже після громової вістки про його смерть. Ярослава Лесіва довго возили кримінальними етапами – він був чи не найбільш самотнім і забутим.

Але думаючи про Шевченка, він вперто повторював:

*Щоб не лишати внукам нашим,
я доношу твої кайдани.*

В морі поезії (неопублікованої) ми досі не помічали його скромної постаті. Але, коли помітимо – його збірку „На лінії болю”, будемо читати до кінця з потаємною надією знайти перли. У ній все справжнє, народжене з болю, освітлене сяйвом наших одвічних ідеалів. На чорний навколишній світ Лесів дивиться очима тих добрих синів гір, що все бачили і не можуть змалитися до дрібної мсти або темної розпуки. Хоча кожного дня – те саме:

*Мій рожевий кінь
знов поворонів.*

І знов:

*Як білі сови, сні
Мене щоранку будять.
Сніги. Сніги. Сніги.
Й голодні, хворі будні.*

Читач відчуває, що за тими словами стоїть таємна глибіння айсберга. Ці слова настояні на якійсь розпачливій безпросвітності. Тут не місце розповідати біографію Ярослава Лесіва, „бо за людей сором, бо серце болить” (Шевченко). Табори суворого режиму – політичні й побутові, тюрми, етапи, безнадійно довгі голо-

дівки і знову фальшиві звинувачення та безсоромні суди і цілковита сваволя каральних сил. І дно злочинного світу. Є у Лесіва такий вірш:

*Мовчання – золото,
Притакують молоти.*

В цих чотирьох словах – уся епоха!

Цю епоху він важко пройшов – по самому дну. Хтось може написав десятки томів жалів і прощань. Лесів написав тільки те, що прорвалося як стогін. Наче з безодні білого мовчання він снить невимовну правду свого часу і свого краю:

*Все сніги та сніги – замело.
Ні сліду, ні землі, ні небес.
Тільки в спогадах рідне село,
Як в тунелі експрес.
Ніжні гори.
Далекі вогні.
Гордий Бескид
На вічних вітрах.
На одній.
На найтоншій струні
Тужно виє
Вселенський страх.*

Здається, в'язень сумління перебував у самому епіцентрі того страху, що лихоманив світом десятки років.

Інший син краю гір, Зіновій Красівський дав своїй поезії страждань національну назву – „Невольничі плачі”. У Лесіва нема історичної і національної атрибутики, але є її глибоке осмислення, особисте переживання і стусівська офірна готовість.

Глибинна духовна традиція стоїцизму чується в згармонізованій поезії дисгармонійного віку.

*Камінь, що в мене кидають,
В чорнозем душі ловлю.
Зійдуть ломикаменем квіти –
Люблю вас, люблю, люблю.*

За формою поезія Лесіва проста. Вона пливе, як молитва, як подих душі. Метафора прозора, слово ваговите, рима свіжа і її не помічаєш. Жадного сліду технічної обробки: все народжене на етапах.

Можливо, Ярослав Лесів не напише томів¹⁰. Але хіба інший український священник Маркіян Шашкевич залишив нам томи?

Звичайно, порівняння шкутильгають: і парафія не та, і поезія не та, і преса не та. Але мені здається – прийшов би зі своєї даліни вічно молодий і гарний Маркіян Шашкевич, поклав би руку на плече Ярославу Лесіву і сказав би: „Брате мій, я теж хотів би так написати”:

*Золота безнадійна осене
Не боли мені не боли
Ти маленьку смужку просині
В час вечірній мені пошли
Ти холодним місячним променем
Хрест віконця позолоти
І шляхами так важко пройденими
Безпросвітню ніч освіти*

Погортав би Маркіян Шашкевич збірку і широко відкритими очима може б відмітив мовчки ті вірші, від яких не відмовився б кожен справжній поет. А тоді низько схилився б перед тихим стражданням гідних спадкоємців кінця страшного двадцятого віку.

Бо справді: ТІ В БЛИХ ОДЕЖАХ – ВОНИ
ПРИХОДЯТЬ ВІД ВЕЛИКОЇ СКОРБОТИ...

1988 р.

МИТЬ НА ЧУМАЦЬКОМУ ШЛЯХУ

Кажуть, визнання ослаблює талант, і деякі визначні художники в Японії починають нове життя під новим іменем, щоб знову вибиватися своїми силами. Для нас це звучить, як красива легенда. У нас талановитий художник весь час вибивається аж до сивин без небезпеки вибитись, бо на фінішній лежать уже „те, кому положено”.

¹⁰ Лесів не написав томів, У самвидаві вийшла ще книжечка його проповідей. Глухої осінньої ночі 19 жовтня він загинув в автомобільній катастрофі – за два тижні після смерті Зіновія Красівського, який переніс інсульт через надмірне виснаження в постійній громадській роботі.

Опанаса Заливаха, вже геть вибіленого на дощах і вітрах відлиги, морозів і застоїв, „відкрили» аж сьогодні. Власне, ще на початку 60-х років знали, що це художник справжній, замовляли йому роботи, які не проходили через прозорі очі всевидючих начальників, потай доручали йому ілюстрування книг, і навіть після повернення з таборів (де він теж залишився художником) давали йому тихенькі замовлення.

Справжність змушена була ніби ховати своє лице...

Опанас обдаровував своїми картинами знайомих, навіть не підозрюючи, що вони мають також мінову вартість. Тихо радів з візит тих, що просилися до мансарди, обставленої картинами, і тихо жив своїм інтенсивним життям гад байдужим, ліниво приплющеним оком доби. Дійсно:

*Величі справжній не треба
Спиратись на плечі нікчем.
(В. Симоненко)*

Але справжні завжди спираються на плечі попередників. Опанас Заливаха належить до майстрів освічених, до тих, що вічно шукають опори, дороги і вершини. Він знає майстрів попередників і сучасників, він має авторитет і друзів у літературному та науковому світі, він любить музику і філософію, він весь час експериментує, виробляє, збагачує свою мову і постійно тримає в очах ту вершину, що кидає світло на чоло, на полотно та будить вічний неспокій.

Каталог його виставки в Івано-Франківську відкривається, по суті, сповідальними словами: „Митець є мітотворець, що проявляє себе в образній трійді – особистість, національність, вселюдськість”.

Тематично палітра його широка. Але шукає він не шир, а вглиб. В поезії він нагадує, може, Василя Стуса (Опанас Заливаха став одним із перших лавреатів премії імені Василя Стуса), що в численних варіаціях розробляє одну болісну тему і прагне дійти в ній до самої суті. І звіряє „свій крок за словом Бога” – і попри смерть, і попри жах. І власне тут він виходить на вселюдськість – на ниву Великих.

Чумацька тема не є магістральною у творчості художника Опанаса Заливахи. В багатій зелено-синій гамі його картин ця ідилічно-червоняста „Чумацька вечере» при світлі ватри з'явилась посеред вічності, як сон про минуле в країні аріїв. Це ніби ясний пролог художника. Воли круторогі тримають сонце на голові й дивляться серйозно і задумливо в невідоме лице завтрашнього дня. Це добрий соняшний світ, який аж світиться німбами над чолом трьох чумаків (третім присів до них сам Опанас, і то так природно, що сумніву в автопортретності” не виникає). Очі сакральних волів зворушливо-інтимно межують з очима художника в картині „Доля”. Якась у них спільна доля, і навіть сльоза в них спільна...

Народившись на Слобожанщині, Опанас Заливаха чумакував уже дорогами ХХ віку: Далекий Схід і Ленінград, Київ і Мордовія... Аж поки не осів на підбитому галицькому крилі української землі. Може тому, що тут найбільш відчута густота страждань і болю?

На величому пірамідальному будинку катедрального собору ХVІІІ століття обідрані всі розп'яття. Раз-раз це Івано-Франківський художній музей. Несподіваним гостем у ньому була виставка малярства, графіки, різьблення і кераміки Опанаса Заливахи. З його наскрізь драматичними філософськими творами до собору ніби повернулось розп'яття. Пієта ХХ віку.

Переглядаючи каталог – понад сто назв, – тут можна було б виділити і мажорні назви – ритми, пісні, троїсті музики ... Але насправді всі картини Заливахи – в єдиному філософському ключі: жадна з них не порушує урочистої величі собору. Ні легковажним усміхом, ні безоднею відчаю. Правда, жіночий силует на тлі червоного сонця чи то вихору в очах – вибивається із загальної тональності, як тривожний крик птаха, і має назву „Розпука” (1972). Тут художник стає зойком свого безумного часу, і цей голосок теж можна витлумачити по-філософськи як застережливий крик Кассандри, що бачить попереду безодню.

Картини О.Заливахи наче озвучені – задумливою піснею, молитвою, тихим риданням. „Калина”, „Ніч”, „Пісня” – це музика кольорів і ліній, гармонійне переплетення червоних хвиль між жіночими обличчями, перевтіленнями в одну сумовиту мелодію, що творить острівець завороженого цвіту – пісню.

Входження у мистецький світ Заливахи важке: це справді мистецтво ХХ віку – умовне, засимволізоване, багатомірне. Воно наскрізь драматичне. Сюди, як і в шевченківський, і в шіллерівський чи шекспірівський світ, навідуватися для розваг і вражень нема сенсу. Великі бездонні очі в його картинах задивлені в таємницю часу. В них біль і пам'ять, якої не змиває летюча радість хвилин.

Образ Гуцульської Мадонни чи не провідний у його творчості. Чи то варіації на тему „Пієти”, чи то стоїчна ідилія „Є і будемо” – в їхніх сумовитих очах світиться ясність, духовна певність свого призначення і свого безсмертя. На картині „Дорога” – теж мадонна, без сина. Синеньким струмочком через її чоло і серце пропливає артерія життя...

Традиційна українська тема сім'ї органічна для Заливахи. Вона починається з картини „Закоріненість”, де двоє хлоп'ят виростають, як дерева з ґрунту, щоб засвідчити нездоланну силу рідної землі. Але „Одна” у нього теж животворить чарівний добрий світ сім'ї. Це знову дівчина, за якою стоїть увесь прадавній рідний світ. В її обличчі стільки самотності і вірності собі, стільки надії, що жадні чужі сили не здатні підмінити його і вплинути на це зачароване лице краю.

Тема повторюється. Знову вродлива мати з хлопчиком. Кризь неї пливе життя, розділяючи чоло на темне і світле. Але вона – вічний вицвіт свого краю, вічне джерело – „Криниця. Потім цей хлопчик – уже з дідом, старим гуцулом („Старці”). Це теж дорога, якою діло з лицем апостола і внук, як жива частка діда, вирушають у майбутнє. За ними – вчорашній світ села, і з ними лише те, що в серці і пам'яті. Але за них не страшно: такі не впадуть.

У холодних стінах собору картини Заливахи зупинились, як феномен епохи абсурду. Висока музика органа підживлює їх, як вітер з гір. Але чому саме собор явився їм в образі притулку, як ці картини добрались до нього? Адже ясно, що художник їх творив усупереч усім приписам соціалістичного реалізму і був просто смішним диваком в очах обачних реалістів, якими нині ніхто не цікавиться, навіть ті, що тихенько здирають прізвиське Заливахи з афіш, розвішаних по місту...

А люди йшли, старі і молоді, щоб оглянути принаймні те, що їм легше дасться. Можливо, багатьом за багато умовності навіть у „Полонянці”, що торсом нагадує Архипенкові скульптури, не кажучи вже про сповнені динамікою барв і ліній картини „Ритми”, „Ніч”. Можна ще відшукати в пам'яті відповідники до скупого на барви полотна „Похмурий день”: на свіжих гілках пообрубаних дерев густо посідали ворони і радять раду над німим світом, укритим снігом сірим. Та вже треба прийти більш підготовленим до картини, що причаїлась у подібній тональності, але несе зовсім інший зміст – „Рух”. Тут наче в уламках дзеркал живі промовисті чоловічі й жіночі обличчя, сповнені енергії і рішучосте, очі оживлені думкою – наче змовники проти німотної сірости і монотонности життя.

Привертає увагу загадкове полотно з однією лише постаттю привида, який іде на вас. Квадратовий, низькочолоий, похмурий, з лихоманкою в очах, він бреде по коліна крізь оази людського життя з якоюсь маячною загадковою ідеєю. І дивно: життя у багатоманітності барв і форм десь згорнулось і причаїлось, наче села 1933 року, а він один, безперешкодно, без радості і навіть без злоти, натужно і понуро височить над часом. Десь ще жевріють, зеленіють осторонь оази землі, але вже ніби безнадійні, бо своїм поглядом і виглядом він гасить радість.

Чарівний куточок виставки становлять імпресіоністичні образи вечірніх вузьких міських вуличок і двориків з усамітненими посталями. Одна з них – на молитві біля дверей храму.

В куточках собору стоять дерев'яні скульптури художника – стоять, наче там і були завжди. Справді, як каже приказка, „з цього дерева можна різьбити святих”.

Але найпомітніша частина виставки присвячена недавно відкритій болючій темі нашого часу: світ крізь ґрати. Це давня тема художника. Розкрита вона теж на різних рівнях складності. Найпростіший образ „Купе” – „століпінський” вагон, з якого в темнозелених барвах цілий букет стрижених голів, очі горять спогадами про волю і жагою життя. Тут повторена теж назва „В дорозі”: один з моторошних ритуалів „пересадки етапу” на інший поїзд, коли всі в'язні присідають поруч з вівчарками, чекаючи на команду конвою.

Привертають увагу дві схожі між собою картини: біля звичної бовваніючої червоної вишки стоять „Мислителі”. Це темносирі зеківські силуети, наче нічні сови, палаючими очима пронизують темні ночі, повної і непроглядної. Ніби згусток закованої енергії в атмосфері зупиненого часу.

Особливою викінченістю вирізняється картина „Чай” – добре відомий ритуал пиття чаю в зоні: по колу. В Опанаса Заливахи тут наче зупинився і затих славний гуцульський танок – аркан під частоколом вишок і дротів. У цьому несусвітньому світі зеки створили мале замкнене коло тепла за круговою чашею. В цій радості спілкування – коло різних упізнаваних облич, і кожен думає про своє під стандартом уніформи і рутинною буднів зони. Очевидно, п'ятирічне засвоєння цього світу (як на традиційну гулагівську міру – „дитячий термін”) лягло художникові маревом сірозелених барв на душу і значною долею відкрило ракурс бачення життя – і в „малій зоні”, й у „великій зоні”.

Автопортрети і портрети художника творчо розробляють цю тему. Часом глядач і не зразу схопить портретну схожість (цю перевагу Заливаха залишає за фотографами), але неодмінно схопить той слід горнила історії, через яке це обличчя пройшло. Отже, портрети Заливахи – це не профілі й маски, а радше далі в обличчях близьких для художника людей, зображених так, як він їх бачить і вгадує.

Милує око в доробку Заливахи майже ідилічна світлозелена, наскрізь музична картина більшого розміру – „Шедрість”. Мати і хлопчик у білому, поруч корова-годувальниця з телям. Місяць за горою посріблив весь цей сумирний згармонізований світ, який стоїть і наче чекає... лиха. І була б неприродною ідилія, якби не постать, яка мусіла десь тут бути: сирій вовк з сусіднього пагорба налагодився накрити одним стрибком все це сумирне щастя.

Окремої розмови заслуговують і графіка, і легкі промовисті екслібриси художника, і його артистична співпраця з природою – різьблення по дереву, і по суті така ж кераміка, в якій митець прагне досягнути наших містичних начал, про що говорять самі назви: „Калина”, „Дана”, „Мамай”, „Ярило”...

Може, в цій співпраці з природою і є ключ до розуміння таланту художника, у якого жаден образ не зупинився в остаточнім викінченні. Його цікавить не так остаточна форма, як коріння, витоки становлення образу. Художник шукає в образі його першовитоків. Його сни про минуле тягнуться через ідею творця і сягають загадки доісторичного міту, в якому ми закорінені аж по серце.

В Опанаса Заливахи світ ще не досяг вимірюваного ідеалізму. За ним тягнеться історія становлення. І, може, художник так любить химерні форми марення, бо то в ньому вгадується філогенетична основа. Можливо, в такому баченні і головне його розуміння оптимізму: то що може змінити в тисячолітній історії кілька детонуючих десятиліть? Справжнє мистецтво вгадує нас такими, якими мусіли б себе знати, якби не забули свій слід на довгому шляху самозаперечень.

Через усі полотна Опанаса Заливахи проходить неспокій. Його „Дзвонар” б'є в усі дзвони. Спокійні обличчя його гуцулів стоїчно дивляться, готові зустріти все. Глядач виходить з холодного приміщення собору у великому збудженні. Художник відкриває і нагадує, в якому світі ми живемо.

В Опанаса Заливахи є відома картина в кількох варіантах – „Покрова”: сумна Богоматір великим білим

покривалом у своїх білих руках захищає голови малих світу сього – від лиха, від незримого нашестя, від насильства й мору страшного ХХ віку.

Картина „Пам'ять” – це оплакування без сліз під мертвим оком конвою – сприймається як глухий антагонізм доби. Покрова Богоматері незримо присутня чи не на всіх картинах нашого художника: вона є, і в гідності лиця його гуцульських мадонн, суворих старців і задумливих дітей – вона благословляє цей стражденний край на життя всупереч всім силам смерті.

В темному культурному вакуумі десятиліть митець вийшов усамітнено від джерел рідної землі і йшов неухильно вгору, до осягнення нашої національної історії і наших святинь. Він витворив свій світ образів, захмарених насильством і просвітлених стражданням – світ під образом Покрови. І, може, головна сила, на якій тримається і полум'яніє той світ, – то є дух, що не підлягає тискові часу.

ТВОРЕЦЬ СВОГО СВЯТА

Все під сонцем, що жити хоче, поривається в цвіт і плід... Не інакше, як якесь одвічне насіння раптом сходить на цій забутій світом землі на подив людям. Сходить і тягнеться за своїм призначенням до Сонця і Неба.

Здавалося б, земля запущена і змарнована, люди уполіжені долею, край сплюндрований... Тільки зорі, сонце і вітер вціліли від прастарого світу, де ми жили всупереч усім напастям, усім нищителям нашого життя.

Нашу історичну пам'ять змиває хвиля за хвилею. З пісень, з чужих літописів, з чуток про спалені або досі заховані від нас рукописи і книги вгадуємо буяння життя на цій благословенній землі, де наш народ відстоював своє лице.

Коли сонце спіймали в сіті, людині одвели куточок для беззавітно відданої праці, поетові загадали оспівувати мудрих вождів, а художникові – малювати агітаційні плякати, – буяння землі наче принишкло. Ми потроху стали втрачати віру в здатність її відтворювати диво Творіння.

Л тим часом попри всі спотворюючі чинники, творчі сили, закладені в людині, живуть навіть під ситцевими хмарами і проскакують до Сонця в годину просвітків.

Перед ними – драматична дорога боротьби за справжність. Якимсь юродивим шляхом відстоює своє право жити наївне народне мистецтво. Світ з подивом звертає очі на дивосвіт жінки з села Болотні чи колгоспниці з села Богданівки. Марія Приймаченко і Катерина Білокур прохоплюються у світ між погашеними зорями українського небосхилу. Ось замерехтіла зірка Олександра Семерні з Миколаївщини. Гай-гай, їх усіх не погасиш! І навіть у лябараторіях інститутів не переробиш. Жадне міністерство культури не може осягти неосяжного.

Ім'я Андрія Антонока одразу спалахнуло яскравою зіркою в сузір'ї наших талантів. Радість була несподіваною і великою. Спершу здавалося дивним, звідки раптом появився такий художник. Розуміється, ніщо раптом не появляється: десь він уже виставлявся в Новосибірську, знавці мистецтва в нас і за кордоном уже знають це ім'я. Але до Києва він прийшов уперше в травні минулого року. Прийшов несподівано – і ми були не готові до цієї зустрічі. Метушливий травень, вибори, імпрези, роз'їзди, навколоювілейні заходи...

А тут у вітрині сальону навпроти оперного театру якісь зелені акварелі, які здалеку ввечері нагадують Чюрльоніса. З цієї вічної зелені визирає дивний кінь і великими очима дивиться у вічність. Він, як у пісні, чекає. А козаки лежать порубані-посічені. Але які козаки на іншій картині – „поєднались – дожидають великого свята!” Підпису нема. Але то може бути тільки Гонта. Які обличчя! Які очі – затерпла печаль і місія історична в очах. Очевидно, таким і мало бути оте пам'ятне „Свято в Чигирині”. Скільки вже намальовано до цієї теми шабель, кіс і коней, але тут не те – тут прозріння в минуле і вічне... Тут пісня і роздум: „І святая твоя слава як пилина, лине за вітрами холодними ...”

Проте в коридорі сальону вже інший Антонок. Інші барви. Інші теми. Тут прозріння у феномен Іларіона, Прокоповича, Березовського і ніби простого Велеса. Глибінь віків, історична пам'ять.

Андрій Антонок – великий поет степового краю, степової Миколаївщини, про яку ми так мало знаємо. Вона в шістдесяті роки заговорила юним голосом Миколи Вінграновського, і тоді ми якось відчули, що „той Микола так багато знає, що він сам не знає, скільки він знає...” Просто устами поета проривається історична пам'ять, і крута запорізька сила, нарешті, кристалізується у слові: „І є народ. Йому нема заміни”.

Народ для митця починається з рідної хати і з того с'яйва, що вперше запалало в дитячій душі. Його світ розлитої в просторі доброти й ласки – стоїчний, на диво відпорний у своїй чистоті, починається для Андрія Антонока „У маминій хаті”, в „Милосерді”, де птахи сідають на плече людям, в убогій чистій хаті, з порога якої дідусь гукає всім: „Ідіть до нас кутно їсти!”

Мамин і бабусин профілі повторюються на багатьох картинах, і тут є велика життєва правда любови й вірності на все життя. Але передусім тут є незникненне народне зерно.

Який це дужий, який тривкий у своїй сутності народ на картинах Антонока! Отакий собі висушений вітрами й сонцем степовий невгомон з пшеничними вусами піднявся вгору летіти. На руках важкі ланцюги, а він все одно летить, наче у своїй стихії, легкий і ясний. Це – „Мужицький Прометей”.

До святкової хати на Свят-Вечір збираються жінки. Хата низенька, господиня велика й велична. Здається, коли вони випростаються – хата полетить, як шкаралупинка. Але та бідна хата і захищає, і горбить вроду героїв Антонока, і діє на них, як та довженківська шапка, вигадана чи то хитрим ворогом, чи простаком з робкопу і пущена в ширвжиток...

Попри все це народ в Антонока животворить свято. Він видобуває з буднів свято, і завжди десь під

сонною поверхнею знаходить джерело. „Білу криницю”. Часто за некрасивим лицем ясніє радість чекання, і всі постаті на картинах несуть мир у душі й якусь правічну доброту. Вони не пам'ятають зла.

Тільки що ж тоді так зігнуло їх і понівечило вроду, яка світиться лише в очах? Якесь упокорення є навіть на страшній картині „Голгота”: мати несе хреста, великого, кам'яного. На межі сил, у поті чола. Але терновий вінок на ній звичайний, наче очіпок, а хрест – звичайний щоденний непосильний тягар. Для того, мовляв, і народилася. Похилена бабуся зі свічкою на човні пливе на той берег. Вона сама ясніє, як свічка, тиха й ласкава, і, здається, немає в світі сили, здатної захмарити це свято життя в останньому промінні.

Картини Антонока промовисті, як притчі. Ось притча про життя „Два віки”: голуба бабуся (та сама, що пливе зі свічкою) – скам'яніла упокорена пам'ять, а її голуба внука дивиться на світ великими очима надії. Сам художник теж втілює в собі притчу про життя: у першій картині триптиха молодий хлопець на подив людям підіймає важку Книгу, на другій – зупинився і стоїть у рамі, на третій – у рамі вікна, що лягло на нього знаком хреста. Він уже посічений тими знаками. Справді, кожна картина накладає слід. Чого тільки вартий слід затопленої морем дзвіниці, в якій беззвучно голосять жіночі постаті. В інших приховані, може, ще страшніші трагедії – молитовних чекань і моторошних „Червоних хмар”. У всьому видно пам'ять і біль художника, що поділяє пам'ять і біль свого краю і несе в собі великий запас його закованої сили.

Діапазон Андрія Антонока широкий, картини різноманітні, працездатність вражаюча, коли зважити, що кожен твір вистражданий і народжений. Часто в різному стилі. Це лірична епопея степової України, її художнє усвідомлення в кінці віку, її збережений у лихоліттях скарб.

Це християнська Україна, що заховалася у своїй бідності в собі від лютих суховіїв. Але цей світ цікавить передусім як художня поява, як художнє відкриття великої духовної сили цього краю. Відкриття тут треба особливо акцентувати: на картинах пересічного художника всі аналогічні реалії – на виставці було більше півсотні полотен – перетворилися б у звичайні банальності, де нема нічого істотного, нічого гострого й цікавого. Картини Антонока – свята кризь товщу буднів. Це зачарований край його дитинства і снів про минуле – козацькі часи, русько-литовські і – темінь віків. Цей зачарований світ якимось перегукується з Довженковою „Зачарованою Десною”.

Сама поява художника такої сили – це прояв духовної сили народу. Звичайно, це з тих художників, що творять сузір'я сучасності, і хотілося б, щоб це сузір'я бачили і відчували наші сучасники. Так, як бачать і відчують серед багатьох поетів чи артистів справжнє, правдиве – талант з ласки Божої.

Тепер Андрієві Антонокові не загрожує забуття. Декілька картин його купила Третяковська галерія, декілька Київ. Забуття загрожує нам: виставка не викликала того захоплення і того резонансу, який викликають виставки історіософічних плякатів на газетні теми. Культура масового глядача невисока, рівень домагань – пересічний. Естетична нерозвиненість – це теж продукт епохи, яка дає велику кількість людей з середньою і вищою освітою, але не дає тим людям азбуки духовності ні в ділянці релігії, ні в ділянках мистецтва. Вони не поспішають на свято зустрічі зі справжнім, яке стоїть поза світом ужиткових речей і понять. Вони ще в полоні наївного реалізму, який бере видимість за справжність.

Зайвим було б наголошувати після всього сказаного, що Андрій Антонок – художник і великої культури, і школи великого, справді українського терпіння. Він зумів реалізувати себе, стати високим і справжнім в атмосфері естетичної недорозвиненості, серед засилля кон'юнктури, в бідності й безпросвітності „течучки”, під холодом співчуття і байдужості, коли тільки окремі люди розуміли й невпевнено простягали руку.

Художник у розквіті сил. Перед ним, може, ще зеніт – знаходження свого єдиного стилю, великої синтези, до якої підводять філософічність, високий ідеалізм і естетизм його полотен. Від такого художника ми чекаємо великих спалахів і просвітлень. Навколо темніють і ламаються криги. Які там ще небачені картини в глибині процесів пробудження народу, розкривання видних і невидних пут, відчуття сил, глибоко загнаних у підсвідоме. Художник опановує царину справжності, де людина на повну силу йде до свого визначення – за різних умов відтворити закладений у ній образ і подобу Божу. Людина творить своє свято.

V СВІЧА ЙОГО ВІРИ

Серед людей, що піднялися з низів духовної анабіозидо інтенсивного . духовного життя й пізнання Бога в собі й у світі, вирізняється постать Валерія Марченка, молодого українського політичного в'язня, що загинув на етапах своєї важкої хресної путі. Якщо ми можемо в кінці ХХ віку назвати мучеників за Правду і Віру, то напевно назвемо його, оскільки він свідомо обрав свій шлях, на якому й було його замучено.

Хто знає, що таке етап по пересильних тюрмах в'язня особливого режиму, той може уявити собі в темному боксі високого худого виснаженого юнака, якому відмовляли нирки. Його тягнуть по етапах цілу весну 1984 року, його возять і влітку... Нарешті він потрапляє на місце призначення – в жахливу 36-ту зону, особливу. Тут у великій камері, де прокручують фільми, до нього підходить теж високий і худий Василь Стус (якому залишилося жити ще один рік), зазирає йому проникливо-болісним поглядом у вічі й каже: „Боже мій! Що вони, чоловіче, з тобою зробили?”. Але начальство особливої зони визнає Марченка практично здоровим і виганяє його на роботу. Уремія наступить у липні 1984-го. Його знову повезуть етапами в Пермську тюрму й аж до Ленінградської тюрмної лікарні імені Гааза... За ним їздитиме по всіх етапах його мати, але не бачитиме його. Побачить лише 22 вересня в палаті ленінградської лікарні, куди його вже занесуть на ношах. Син дивитиметься на неї ще присутнім на землі поглядом, але вже відчуженим...

Станеться перше диво: його віддадуть у цинковій труні на руки матері – поховати в рідному краю. 14 жовтня вона привезе його до Київського аеропорту. Тереза покладе на труну білі квіти, й тихий автобус – дві жінки в чорному, невелике коло друзів, що недавно або давніше повернулись – мовчки зупиняться на всіх Валерієвих зупинках...

На Киянівському завулку поблизу Андріївської церкви – тут 16 вересня 1947-го він народився.

Вище над Подолом вирине з поранкової осінньої мли Покровський монастир – сюди сердечна родичка тихенько завела його, п'ятирічного хлопчика, й без зайвих свідків охрестила. Автобус зупиниться біля будинку поблизу Печерського мосту. Тут проживав любий дід, відомий професор історії Михайло Марченко.

Потім – будинок на Нивках. Тут минули його юність та вільні між тюрмами – два роки – 81-83-ій, тут примарно усміхалася надія на життя, й невідступно тяглася важка вакханалія полювання.

Не буде зупинятися автобус біля університету, де в 1965-1970-му навчався Валерій. Не буде зупинятися біля редакції „Літературної України”, де працював у важкі 70-73-ій.

І навіть в отерплих наших думках не зупинятиметься поблизу Софійського майдану, біля темного будинку, де його взяли „хранить вечно”.

І тільки в материнських очах ще зрине далеке казахське селище Саралжін, де розважливий старий зупиняє її й каже: „Хорошого сына имеешь”.

Зрине чернеча постать теж засланої грузинської патріотки, в минулому реєнта церковного хору в місті Тбілісі, Валентини Паїлодзе. Вона стала духовною наставницею Валерія. Відкрила йому високий сенс віри, любов і мир у душі та незданий світ молитви. В Саралжін прийшов Христос, там двоє зібралися в ім'я Його.

Цю віру він збереже до останнього подиху й передасть матері, потім подрузі... Зрештою, прагнутиме будити її в кожному, з ким зустрінеється в житті. Але попередньо треба було бідній матері зібрати два повних портфелі казенних відмов на всі благання й апеляції, щоб серцем відчуті: є тільки один Суддя й один Утішитель. „Так, мамо, Віру треба вистраждати...”

„Я чула його молитви: він говорив з Богом про наболіле й постійно дякував Богові за відкрити йому дорогу до віри...”

Крутилося навколо нього чортове насіння, але я не бачила його пригніченим і сумним. Веселий, добрий, він знаходив радість у найменшому. Свідомість тлінності не торкалося його – він вірив у життя вічне. Але йти з цього життя безсловесним – не смієш! Поділитися з людьми, розповісти людям, що побачив, що вистраждав, що відкрив для себе на тернистому шляху, як визбувся страху („Боящийся несовершенен в любви”).

Йому була дана велика всеперемагаюча любов, що долає страх. Він вірив і відчував, що Син Божий і нині постійно творить чудеса. Що наука й муки Його повторюються в людях нині. І що правда постійно торжествуватиме над злом – і гряде Суддя Праведний...

Над видимою поверхнею життя відбуваються вічні процеси перемоги світла над темрявою”.

Останнє важко уявити собі в оту найтемнішу годину перед світанком, хто знає безсловесний зацькований Київ 1983-го... Облудний послух юрби без пастиря... Люди марнословили, боязко зводили мову на нікчемне, уникали тем, проблем, очей – і тікали від себе... Безкарні оргії зла в усіх темних кутках біля високих установ... Узаконені беззаконня – розквіт безвідповідальності й безкарність, яка час від часу супроводжувалась „процесами спалення відьом”, – зловісна тихим полюванням на живу думку й живу людину...

Мисливці на переляканих зайців і лисиць натрапили тут на неподатливий опір людської гідності. На людську сміливість! Загорілось червоне світло: небезпечно!

Безмежна Любов матері – це теж змова...

Безстрашна любов коханої – це виклик!

І ті сліди ... Сліди вели до прихованих таємниць безкорисливої любови!

Навіть сліди молодих людей, що йдуть до храму, – драгували й лютили (храм допускався як притулок для бабусь, що доживають віку).

Син навчив матір бачити навколо живе життя, сповнене див і мудрости Господньої – в природі, в житті людей і в ділах людських. Молитвами, суворою зосередженістю, постами – відганяв від мирної хати страху, нечисть і навіть навчився долати хворобу.

...Але зупинився автобус біля брами церкви Святої Покрови. Прийняла його труну – й вона стала в квітах посеред церкви, до якої колись він ходив, саме в день багатолюдного престольного свята Покрови. Підходили жінки, хрестилися, цілували край віка, клали свічі й квіти – й угадували серцем: страдник. Деякі впізнавали портрет: „Це ж той, хто тут стояв завжди перед Розп'яттям”. І молилися: „Пом'яни його...”

Функціонери організували панахиду ще зранку, але все в них переплуталося, заметушилися – довелося чекати автобуса...

Справді, такий похорон треба було собі вимолити на етапах, що вели на схід...

*Не відбутий і року
як у дивному сні
він вернувся в цинковій труні
У високому небі
осеніло як стишене слово
Свято Покрови*

*А земля тепла рідна
пересиливши холод і вітер
принесла йому квіти
На глибокому дні
Било дзвоном і глухо ячало
ні журби ні печалі
Уляглись його болі
пломеніла свіча пою віри
як прийнята офіра
А ридань не було
очі гострі колючі сумні
як на війні.*

Валерій Марченко відчував, як мало йому судилося ясних днів. Він уникав зайвих людей і розваг. І любив ходити в Печерську Лавру.

„Там, у київських печерах” – це образ ладу його почувань і думок. Хто може дивуватись, хай дивується, що в кінці ХХ віку велика кількість людей з вищою юридичною освітою визнала цей твір як „документ, виготовлений з метою підриву й ослаблення основ...” І дали авторові, зокрема за це, десять років особливого режиму та п'ять заслання.

*Господи
яке коротке і скупе життя
самі надії
але Ти послав йому
велике страждання
з якого піднялась
його стежка до Тебе
Ти відкрив йому дорогу честі
і судив йому полягти на цій дорозі
Так у короткім скупім житті
він не був бездольним.*

1990 р.

УКРАЇНСЬКА ЖІНКА НА СХИЛІ ВІКУ (пам'яті Оксани МЕШКО)

На наших очах відбуваються важливі історичні події. З наших очей сходять історичні постаті, учасники важкої драми українського народу, поставленого на грані життя і смерті. Ці постаті часто дають назву й образ подій, які змиваються хвилиною часу і кануть у безвість.

На превеликий жаль, наша історична пам'ять втрачалась не тільки у вирі й попелі руїн, вона втрачається на наших очах за браком уважного, шанобливого і пильного погляду, здатного бачити, розрізняти і зважувати. Для самоусвідомлення нації надзвичайно важливо бачити повторення сутності в мінливих хвилях часу. Непересічні характери і рідкісні долі, що згасають на наших очах, – це наш образ, це притчі про наше життя. Але дуже важливо психологічно усвідомити переломлення українського характеру на гребенях часу, лютишого і жорстокішого за добу татарського лихоліття, коли чужинці брали людей в ясир. Наш час наклав на людину непомірний тягар, і все було ясно, коли людина падала під цим тягарем і гинула. Але далеко не так ясно, коли надлюдськими зусиллями одиниці витримували цей тягар, проте він змінював ходу, деформував лице і витягував назовні нерви. Боротьба за виживання і за збереження свого лица та своєї національної гідності – це глибинний підтекст того, що ми називали героїчною боротьбою за перемогу комунізму на трудовому фронті. Тут згадуються афористичні рядки викинутого на еміграцію київського поета Єлагіна, якого ще малим осиротілим хлопцем підтримував Максим Рильський:

*История не бьет баклуши,
Не устают в ней копошиться
Перелицованные души
И передушенные лица.*

Нині вже немає живих обидвох поетів. Однак після поета залишаються вірші. Що ж залишається після учасника національної драми, який всупереч всьому зберіг лице, присутність духу і волю до боротьби?

2 січня 1991 року відійшла від нас на вісімдесят шостому році життя Оксана Яківна Мешко – одна з найяскравіших постатей українського культурно-громадського життя останньої чверти віку. Умерла, як жила, – в дорозі, з повною ношею невідкладних справ. Останнім часом вона фактично очолювала комітет Гельсінкі-90 і свого особистого безпритульного життя наче й не помічала, бо домівкою її завжди була вся Україна.

Вона народилася в Нових Санжарах на Полтавщині в роботящій багатодітній заможній родині, яку розвіяло вітром більшовицької революції, і кожен вже не жив, а рятував своє життя, як міг. Від ранніх років іс-

торія України закарбувалася їй як конспірація, втечі, арешти, звільнення з роботи, підслуховування і стеження, обшуки, знову арешти, заслання і бездомність... Вона попри все це все ж таки здобула педагогічну освіту, мала сім'ю і дітей, хату і друзів – по Україні і по всьому світі.

Вперше її заарештували в 1947 році разом з сестрою Вірою, причетною до національного підпілля в часи німецької окупації. Третя сестра Катерина була постаттю легендарною в ті роки, потім опинилася на еміграції.

До українського громадського життя в коло шістдесятників Оксана Яківна прийшла, як тільки відчула брак енергійних організаторів у громадсько-культурній роботі, гальмованій зусиллями партійних і каральних органів. Тут вона проявила свій рідкісний дар будити інтерес і енергію, тривожити серця і сумління. Виявилось, що це найпотрібніше у нас мистецтво: спонукати до життя, розворушувати застій і дрімоту, підняти рівень культури й освіти, а особливо громадської активності. Найчастіше було так: ошатна і чепурна незнайома жінка зверталася до керівництва науково-дослідного інституту або школи з пропозицією організувати для них безплатно художньо-літературний вечір. Ті погоджувалися. Вечір набирав розголосу, спантелечені парторги бігали і розгублено питали, що то були за дисиденти, ті поети і літературні критики, що виступали разом із заслуженими артистами...

А тим часом Оксана Яківна організовувала вже десь інший вечір... Нарешті, відділи партійної і каральної роботи спільними силами встановили пильність і такий порядок, що кожен крок „особливо небезпечної»маленької худенької бабусі простежувався, і ідейно шкідливі впливи виключалися.

Але вона була невгамовною і діяла непередбачуваним чином. Наприклад, до ювілею І.П.Котляревського в 1969 році вона збирала матеріали потаємно. Мене попросила написати сценарій вечора і ціле літо приносила мені квіти зі свого саду, аж поки не з'явився есей „Іван Котляревський сміється”.

– Даруйте, Оксано Яківно, сценарій не вийшов, але ця річ – для вас.

– То нічого. Все одно добре, саме те, що треба.

Правда, редакції не зважились друкувати. Зате слідчі дали найвищу оцінку: „Антисоветский документ”.

І це далеко не єдине явище, яке викликала до життя енергійна і вимоглива Оксана Яківна, устами якої промовляв до серця громадський і національний обов'язок.

Період арештів 1980 року і повсюдних обшуків у середовищі української інтелігенції, коли все припинило і чекало кари, бабуся зайняла непримиренну позицію, боролася зі стражами застою як уміла і як могла. Вона мала контакти майже з усіма діячами правозахисного руху в Москві і в інших республіках. На неї можна було покластись, коли вона брала на себе обов'язки члена Української Гельсінкської спілки.

Все життя вона шукала надійних, відданих і безкорисливих людей – і знаходила їх. Від неї перепадало багатьом невизначеним і нерішучим. Але як вона вміла шанувати і поважати тих, кому вірила!

„Якби ви знали, скільки мені довелося витерпіти від неї!» – казав у таборі один учасник Гельсінкської спілки. – Але, слава Богу, що вона така у нас е!”

Це був би багатющий джеклондонівський роман жорстокого віку, якби описати життя Оксани Мешко. Найдраматичніша сторінка ще попереду. В 1980 році її, реабілітовану, знову заарештовують, засуджують на 5 років заслання і везуть аж на Далекий Схід. Конвой відмовився брати на етап з харківської пересильної тюрми слабку і легеньку, як пир'їнка, сімдесятип'ятирічну бабусю. їм стало навіть соромно. Але вона домоглася етапу, аби не залишатися в тюрмі. З листів Оксани Яківни з Аяну Хабаровського краю постає моторошна картина боротьби за життя самотньої в чужому світі політичної засланки в хатині, заметеній снігами. Згадується Кіплінг:

*Якщо ти змушиш серце, нерви, жили,
Служити ще, коли уже в тобі
Усе згоріло, вигасло – лишилась
Одна лиш воля: встоять в боротьбі!*

У неї вистачило волі підтримувати ще й інших.

Із заслання Оксана Яківна повернулася ледве живою. Але згодом зібралася з силами, і її хата знову відкрилась для гнаних і переслідуваних. Вона знов будила, діймала, заохочувала до роботи. Ніяк не могла вона примиритися з тим, що навколо стільки народу скніє в чергах і в бездіяльності, а на громадській і національно-культурній ниві завжди бракує рук. Так само під час своєї кругосвітньої подорожі позаминулого року вона не могла спокійно гостювати в одному місці, а зустрічалася з українськими громадами, заохочувала їх до активності і не хотіла примиритися з тим, що десь люди витрачають кошти, може, й на вітер, тоді, коли там, де цих коштів найбільше потрібно, люди нидіють без гроша.

Людина обов'язку, вона й там про всіх пам'ятала, турбувалася, влаштовувала різні справи. Цей обов'язок її тримав на ногах до кінця життя і давав їй силу підтримувати інших – чи то в організації громад Української Автокефальної Православної Церкви, чи то організації Союзу українок.

Нині ми складаємо останню шану славній жінці в нашій історії. Вона була рухливим нервом нашого національного життя, супутником і вірним помічником тих, що берегли честь українського імені в роки ганьби і духовного занепаду. Багатьом, зокрема Юрієві Литвинові, вона була ніби другою матір'ю, яка підтримує, жаліє, але не плаче. Козацькою матір'ю. За мірою винесених ударів, за надлюдською витривалістю вона – людина виняткова навіть на дорогах української Голготи. І не треба пам'ятати, ідо вона при всьому цьому не з усіма була делікатною, всяка витривалість має межі. Часто ці межі в умовах української дійсності – на

грані уяви.

Настала пора оцінити життєвий подвиг української жінки, що витривала під колесом історії. Це не героїзм у бою, а подвиг щоденний і довголітній. Що давало їй силу в безперервній боротьбі з тими, що душили душу, особу і народ? „Що дасть нам силу?» – запитувала Леся Українка і відповідала: „Хрест”.

Імена тих, хто обирає хрест свого народу, народна пам'ять берегтиме доти, доки нам світитиме день.

1991 р.

АНДРІЙ САХАРОВ НЕ ЗДАЄТЬСЯ

Непохитна принциповість вченого-політика Сахарова – найвидатніше явище кінця імперії. Він став чи не найпопулярнішою постаттю і постійним об'єктом висвітлення на сторінках світової преси. Його позиція, його життя, його виступи протягом чверти віку викликали подив і захоплення. І не випадково: принциповість Андрія Дмитровича у відстоюванні своїх ідей і готовість його платити за них – рідкісне явище кінця ХХ віку, коли моральний релятивізм у політиці став нормою, а право сильного стало неписаним законом. Людина точних наукових понять, Сахаров приніс і в політику морально-правовий лад, а також динамічну думку і пошук нових концепцій. Але все ж таки головним у його позиції був пошук загублених старих – моральних. Тільки він умів їх прикладати до кожної живої ситуації, і це творило навколо його особи вічний неспокій.

Менше ніж два роки тому один самовдоволенний депутат у публічному виступі виставив депутату Сахарову найнижчий бал за його часті імпровізовані виступи з трибуни в той час, як йому, причесаному і підготовленому, слова не дали. То правда, що депутат мав добре складений виступ, може, навіть блискучий зразок публіцистики, але чи був у його виступі той струмінь неспокої совісті, що живила залю і будила кам'яні душі?

Сахаров склав невисоку ціну своєму пекельному науковому досягненню, пов'язаному з бомбардуванням атомного ядра, і взявся за бомбардування сонного серця, сонного сумління, міщанської маси – „монолітної морально-політичної єдності радянського народу”. І тут він став великою людиною, яка виконує високе історичне призначення на шляху до моральної і духовної єдності людства.

В час, коли він відкрив для себе і почав відкривати для нас проблему прав людини, ця проблема „валялась на смітнику історії” разом з поняттями релігійними, правовими, філософськими – як буржуазний реквізит.

Треба було мати науковий авторитет і славу академіка Сахарова, щоб зважитись поставити ці питання і щоб той голос був почутий вождами – за їх глухими стінами.

Для народу Сахаров явився як мужній приклад самозречення в ім'я віри, як борець за правду. То було нечуване явище, щоб з таких привілейованих вершин, де все таємно й тихо, де правди чи то бояться, щоб вона не заважала жити, чи недолюблюють, щоб вона не провокувала на скандальний бунт, чи то просто не знають, бо там не прийнято говорити і думати про неї, а тут – тричі Герой, лавреат, академік... В очах простих людей такий „бунт»ціниться вище, ніж бунт вчорашнього зека, якому „нічого втрачати”. І людям найважче уявити, що той академік і тричі Герой просто не вмів почувати себе великою людиною, соромився і ніяковів, коли йому про це нагадували, і приймав від ранку до ночі у себе дома гнаних, скривджених, переслідуваних, навіть не задумуючись над традиційними християнськими чеснотами. Звичайно, його рід виростав і виховувався в тій традиції, в тій школі, але для Андрія Дмитровича це була просто людська порядність – і при чім тут звання, ступені, походження і т. ін.?

Ця секуляризована етика не потребує підкріплення від джерел – у тих рідкісних випадках, коли чоловік високої моральної чутливості, чоловік етично обдарований з природи. В інших випадках, як показує історичний і життєвий досвід, треба з тих джерел поливати і підживлювати щодень, як плекають рослину...

Немає сумніву, що і міжнародний авторитет Сахарова є не так науковий, як моральний. Світ оцінив його жертву в ім'я істини, його чуття правди і високу вартість його правд, оплачених усіма минулими вартостями, які дарувало йому життя, світ оцінив непохитність його принципів і переконань у нашу політизовану епоху усталеного релятивізму. Особливо в „країні соціалізму”, де привілеї є матеріялізованим виразом найвищих вартостей, а втрата привілеїв – гарантує путь на Голготу. Але світ оцінив і культуру, і далекосяжність політичної думки видатного науковця.

Отже, Андрій Сахаров – рідкісна людина кінця ХХ віку, нонконформіст і правдолюб, який обрав дорогу правди проти сили – дорогу поразок... Коли в 1979 році я посилав йому із заслання свій „талісман” – „Соняшні зайчики” – доньчин дитячий малюнок, на якому справді від сонця стрибали вниз барвисті „живі»зайчики – то разом з усіма відчував тоді, що йому потрібне для порятунку диво...

В грудні 1989 року в Монреалі мені розповідали, що недавно побував там академік Сахаров. – „Як його тут зустріли, яке залишив враження?” – „Зустріли, звичайно, добре, але було йому дуже недобре. Група євреїв домагалась його підтвердження, що вони – не економічна, а політична еміграція, а він їм пояснював, що вони – економічна еміграція. Наївно пояснював, ніби вони цього самі не знають... І ще неприємності з гімном: заграли на його честь гімн Радянського Союзу – Сахаров образився, як то можна: ще й тут іде за тобою примусовий ідеологічний прес! Та тут кожне слово – фальш. Тоді організатори зустрічі звеліли негайно виправити ситуацію і виконати гімн з новими правдивими словами... – „Нема такого нового гімну – це і є сучасний гімн, той, що не подобається містеру Сахарову”...

Я думаю, цим добрим і гостинним людям у Монреалі й досі неясно з тим гімном дружньої країни і з

тим добрим другом з дружньої країни.

Тут кожне слово фальшиве! Але спробуй доведи, що почуває стражденне серце правдолюба при слові Союз (він же знає, ким і як то робився той Союз), нерушимий (о, тут він пережив і такий аргумент нерушимості, як воднева бомба), республік (більш жалюгідної пародії не можна собі уявити) свободних – тут уже просто слів нема...

Хтось інший одбувся б жартом і обминув би камінь на дорозі, але в душі Сахарова була органічна несумісність з фальшем, він мусів і тут сказати правду.

Чи стала зрозумілою його драма несумісності вже після того, коли упала, як грім серед ясного неба, вістка про раптову смерть подвижника? Цей беззахисний борець з м'якими манерами ніс на собі непосильну ношу людського болю і кривди. Але, здається, серце його не витримало навали тієї олжі, яка осідала, як щоденна пилюка, а на засіданнях Верховної Ради збурилась і піднялась вгору зловісним стовпом. У всякому разі збоку це мало такий вигляд, коли виснажений боєць з палаючим поглядом ще і ще під свинцевою зливою в холодній імлі підіймається в атаку на свинцеві bastiони – з сізифовою впертістю.

Хоч би скільки ми написали про нього спогадів, це ніколи не перекриє тих гір звинувачень і наклепів, якими засипали кожен день того трудівника.

Праведника розпинають між двома розбійниками – це вічна істина землі. І найбільше хули, бичувань, ненависти падає саме на нього.

„Стус готов грабить и убивать!” – свідчила медсестра на сторінках колимської газети: „Цей „лютий злочинець” вимагав респіраторів для робітників шахти і ображав їх тим, що вони нібито бояться говорити правду...”

„Сахаров клеветает на Советскую армию”, – гістерично кричали деякі народні депутати на людину, яка врятувала честь армії, кинуті в нечесну афганську авантюру. Яким же великим треба було бути „злочинцем”, що один став на дорозі заведеної воєнної машини! Якими ж безнадійними мали бути банкрути, які навіть після поразки у війні звинувачували людину, що їх застерігала і хотіла стримати.

Через українське радіо Канади я передав до Москви телеграму: „Єлені Боннер. Дорогі, прийміть ще один терновий вінок на могилу великої рідної людини, що стала совістю народу. Дай нам, Боже, сил увічнити і тримати його прапор. Приєднуй до вашої скорботи українське слово любови, скорботи і молитви. Євген Сверстюк і багато, багато... 15.12.89”.

Коли я зайшов до російського відділу радіо Канади і запропонував переклад телеграми, молодий чоловік поставився стримано, але попросив текст, щоб показати начальству. Потім повернув текст і зовсім „повітчизняному” пояснив: „У нас немає ні хвилини вільної в етері, щоб передати...”

Його обличчя розплилось у моїх очах і постав легіон, з якого добрий і щедрий чоловік з розкуйовдженим волоссям хоче виганяти бісів, щоб оздоровити людей і розбити їх стереотипи. Але вони люто відбиваються від нього...

І ось він стоїть у нашій уяві над світом конформізму й апатії і каже: „Ні!”. І це тихе вперте „ні»збиває з пантелику самовдоволених правителів.

Коли реалістичним і практичним оком зміряти його, – це великий невдаха. Він почав з науки і тут відкрив зовсім не те, що хотів би відкрити і чим міг би радіти – відкрив щось зовсім вороже своїй душі...

Він писав політичні звернення, листи з підтримкою, листи на захист, листи проти – і вийшла зовсім не та книга, яка залишиться клясикою.

Але той чоловік став героєм нашого часу, нашої епохи. Її символом на історичному повороті – на рятівному повороті до самоусвідомлення.

У Достоєвського є міркування: якби Бог запитав людину, чого вона навчилась протягом свого життя на землі, то можна було б показати хіба одну книжку – „Дон Кіхот” Сервантеса. Оце, власне, і все...

Цей зворушливо чистий і на диво завзятий герой, лицар смутної подоби, готовий захищати скривджених і відстоювати справедливість. Може, йому нині випало захищати у світі права людини і права народів?

І шолом на ньому смішний, і щит ненадійний, але танкові армії покищо капітулюють...

Фантастичний пропагандивний апарат може похвалитись, як Наполеон в анекдоті: „Якби в мене була така газета „Правда”, ніхто б не дізнався про Ватерлоо”. Але цей апарат з колосальною технікою глушіння не може заглушити тихого голосу дивака, який на кожному кроці говорить правду, усім великим гравцям „псує гру» і непохитно несе з собою переконання, що та сама гірка, колюча і нікому не потрібна правда – це єдине, що нам потрібне. Єдина надія. Якщо нам вистачить духу і послідовності...

1990 р.

Табірний екслібрис. Худ. Гриць Герчак, 1977.

СВЕРСТЮК Євген БЛУДНІ СИНИ УКРАЇНИ

Сверстюк Євген.

С 24 Блудні сини України. – К., 1993. – 256 с: іл. – (Українське відродження: історія і сучасність/Б-ка журналу „Пам'ятки України”; Кн.13.Сер.1.Вип.1-2). – (Письменники України та діаспори / Т-во „Знання України; Сер.6. Вип.3-4).

ISBN 5-7770-08224

Збірка есеїв, літературно-критичних статей і виступів автора, присвячених відродженню духовності й морально-етичним проблемам. Деякі з них з'явилися друком лише за кордоном українською мовою і в перекладах. Тільки після фактичної ліквідації цензури вони вперше виходять в Україні.

Ілюстрував книгу відомий художник Опанас Заливаха, побратим автора в роки неволі і на волі. У виданні багато документальних світлин.

С 4702640000 – Інф.лист – 93

ББК 8334УКР